

გრიგოლ ფერაძე

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, საქართველო
პოლ ვალერის უნივერსიტეტი, მონკელი 3, საფრანგეთი
grigol.peradze.1@iliauni.edu.ge
DOI: 10.32859/kadmos/15/97-160

ერეკლე II-ის კავკასიური პოლიტიკა 1760-იან წლებში (იოსებ [ჰოვსევ] ემინის თხზულების მიხედვით)

საკვანძო სიტყვები: ერეკლე II, იოსებ ემინი, ქართლ-კახეთის სა-
მეფო, სომხეთი, ქართულ-სომხური სახელმწიფოს პროექტი

შესავალი

წინამდებარე სტატიაში განვიხილავთ ქართლ-კახეთის მეფის, ერეკლე II-ის 1760-იანი წლების კავკასიურ პოლიტიკას სომხი საბო-
გადო მოღვაწის და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ლი-
დერის, იოსებ ემინის ავტობიოგრაფიული თხზულების – „იოსებ ემი-
ნის ცხოვრება და თავგადასავლები“¹ – მიხედვით. აღსანიშნავია, რომ ერეკლე II-ის 1760-იანი წლების კავკასიური პოლიტიკა საქართველოს და სომხეთის ადრეული ახალი დროის ისტორიის კვლევებისთვის ღირებული და აქტუალური საკითხია, მეტადრე, რომ იგი სცდება რეგიონს და იძენს გლობალურ მნიშვნელობას, ვინაიდან ეხება სამი უზარმაზარი სახელმწიფოს (რუსეთის იმპერია, ოსმალეთის იმპერია, ირანი) გზაგასაყარზე მდებარე სამხრეთ კავკასიას.

იოსებ ემინმა თავისი ინგლისურენოვანი ავტობიოგრაფიული თხზულება 1792 წელს გამოაქვეყნა ლონდონში. მოგვიანებით, 1918 წელს, მისმა შვილთაშვილმა თხზულება ხელახლა გამოსცა კალკუ-
ტაში. მეორე გამოცემა ნაშრომის შევსებული ვერსიაა. კერძოდ, ძი-
რითადი ტექსტის (ესე იგი 1792 წლის ვერსიის) გარდა, მასში ჩამატე-
ბულია იოსებ ემინის პირადი წერილები და დოკუმენტები – ნაშრომში ჩვენ სწორედ მეორე გამოცემას ვიყენებთ. საკუთრივ თხზულება საკმაოდ დიდი მოცულობისაა, ავტორი თავისი ცხოვრებისა და თა-

¹ Joseph Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin* (Calcutta: Baptist Mission Press, 1918).

ვგადასავლების შესახებ მეტად ღირებულ ინფორმაციას გვაწვდის. ნიშანდობლივია, რომ თხზულების მნიშვნელოვანი ნაწილი სწორედ იოსებ ემინისა და ერეკლე II-ის საქმიანი კავშირების აღწერას ეთმობა.

ცხადია, ისევე როგორც ყველა ისტორიული წყაროს შემთხვევაში, ალნიშნული თხზულება ვერ იქნება სრულად ობიექტური, მეტადრე, რომ მის ავტორს – იოსებ ემინს საკუთარი მსოფლმხედველობა და მოსაზრებები აქვს. მის სხვადასხვა ისტორიულ წყაროსთან და სამეცნიერო მასალასთან შედარების საფუძველზე ვფიქრობ, შესაძლებელი იქნება XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის პერიოდის სამხედრო-პოლიტიკური სურათის აღდგენა და შესაბამისად, თხზულებაში გადმოცემული ცნობების საფუძველზე ერეკლე II-ის 1760-იანი წლების კავკასიურ პოლიტიკაზე მსჯელობა.

სამხრეთ კავკასიის ზოგადი პოლიტიკური მდგომარეობა 1760-1770-იანი წლებისთვის

1760-1770-იანი წლებისთვის სამხრეთ კავკასიის რეგიონში ორი დამოუკიდებელი ქართული სამეფო (ქართლ-კახეთის სამეფო და იმერეთის სამეფო) და მრავალი ნახევრად დამოუკიდებელი სახანო არსებობს. საყურადღებოა, რომ სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიის გარკვეული ნაწილი იმუამად ოსმალეთის იმპერიას ჰქონდა დაკავებული.² ამ პერიოდისთვის ქართლ-კახეთის სამეფოზე აღარ ვრცელდება არც ოსმალეთის და არც ირანის პოლიტიკური გავლენები. აღსანიშნავია, რომ 1762 წლის 8 იანვარს გარდაიცვალა ქართლის მეფე თეიმურაზ II, რომელიც იმ დროისთვის რუსეთის იმპერიაში, დიპლომატიური მისით იმყოფებოდა.³ შესაბამისად, მისმა ვაჟმა, კახეთის მეფე ერეკლე II-მ 1762 წელს დაიკავა ქართლის სამეფო ტახტი და ამ პერიოდიდანვე იგი ქართლ-კახეთის გაერთიანებული სამეფოს მონარქია (1762-1798).⁴ საყურადღებოა, რომ 1750-იან წლებში განსაკუთრებულად აქტიური სახე ჰქონდა ქართლისა და კახეთის სამეფოებში ლეკების მარბიელ ლაშქრობებს, რამაც დიდი ეკონომიკური ზიანი მიაყენა ქართულ სამეფოებს.⁵ მიუხედავად ამისა, 1760-იან წლებში ერეკლე, მამის მსგავსად, აგრძელებს აქტიურ სამხედრო პოლიტიკას სამხრეთ კავკასიი-

2 Arthur Tsutsiev, *Atlas of the Ethno-Political history of the Caucasus*, trans. Nora Seligman Favorov (New Haven: Yale University Press, 2014), map N3, 6.

3 Alexander Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia* (Plymouth: The Scarecrow Press, 2007), 617-618.

4 იქვე, 285.

5 ნიკოლოზ ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტომი II (თბილისი: მეცნიერება, 1965), 204.

აში, რომელიც უპირველესად გამოიხატება ქართლ-კახეთის სამეფოს პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობის გაუმჯობესებაში, სამეფოს საზღვრების დაცვასა და მეზობელ სახანოებზე ძალაუფლების გავრცელებაში.⁶

სამხრეთ კავკასიის სომხურ ნაწილში ვითარება სრულიად სხვა-გვარი იყო. ამ თვალსაზრისით, ალბათ, საჭიროა მცირე ისტორიული რაკურსი. 1045 წელს სომხეთში ბაგრატუნების დინასტიის მმართველობა ბიზანტიის იმპერიის მიერ დასრულდა. სელჯუკების შემოსევების შედეგად 1064 წელს ბაგრატუნების სატახტო ქალაქი ანისი და-ეცა. ბიზანტიელთა და სელჯუკების ლაშქრობების შედეგები ძალიან მძიმე აღმოჩნდა სომხებისთვის – ამ პერიოდში დაიღუპა უამრავი ადამიანი, განადგურდა ბევრი სოფელი, ქალაქი და მოიშალა ეკონო-მიკური სისტემები, რამაც საბოლოოდ სომხური მოსახლეობა უმძიმეს მდგომარეობაში ჩააყენა.⁷ ხოლო, რაც შეეხება მეორე სომხურ სახე-ლმწიფოს, რომელიც კილიკიის სომეხთა სამეფოდ არის ცნობილი, 1375 წელს მამლუქთა სასულთნომ დაიპყრო.⁸ სომხეთის სახელმწი-ფოს დაცემის შემდეგ სომხური მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი ემიგრაციის გზას დაადგა. საგულისხმოა, რომ XI საუკუნეშივე იწყება სომხების მასობრივი განსახლება თითქმის ყველა მიმართულებით. სომხური დასახლებები იქმნება საქართველოში, კიევის რუსეთში, ირანში, ეგვიპტის სასულთნოში, ბიზანტიის იმპერიაში და სხვ. ამრი-გად, XVIII საუკუნისთვის სომხური სახელმწიფო უკვე დიდი ხანია აღარ არსებობს. ამ დროისთვის სომხური მოსახლეობის მნიშვნელო-ვანი ნაწილი ოსმალეთის იმპერიაში ვანის, ერზურუმის, ყარსის, დი-არბაქირის და სივასის პროვინციებში ცხოვრობდა. ხოლო, რაც შეე-ხება ირანის გავლენის სფეროდ მიჩნეულ ტერიტორიებს კავკასიაში, აქ სომხური მოსახლეობა ძირითადად ერევნის, ნახიჩევანისა და ყარა-ბალის სახანოებში ცხოვრობდა.⁹

ამდენად, გვიანდელ შუა საუკუნეებში სომეხ ხალხს დაკარგული აქვს დამოუკიდებლობა და ის, ფაქტობრივად, მუსლიმური სახელ-მწიფოების მმართველობას ექვემდებარება. ნიშანდობლივია, რომ საუკუნეების განმავლობაში სომხებს არაერთხელ ჰქონდათ თავი-სუფლების დაბრუნებისა და დამოუკიდებლობის აღდგენის სურვილი.

6 იქვე, 209.

7 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement* (London: University of California Press, 1963), 14-15.

8 იქვე, 15-17.

9 Vartan Gregorian, "The Impact of Russia on the Armenians and Armenia", in *Russia and Asia: Essays on the influence of Russia on the Asian Peoples*, ed. Wayne S. Vucinich (Stanford, California : Stanford University 1972), 168-169.

ზოგიერთ შემთხვევაში, ქართველების მსგავსად ან მათთან ერთად ევროპულ სახელმწიფოებს სთხოვდნენ დახმარებას. ხდებოდა ისეც, რომ ოსმალეთის და ირანის გავლენებისგან გათავისუფლების მოტივით, საკუთრივ სამხრეთ კავკასიის რეგიონშიც იწყებოდა მოსახლეობის აჯანყებები, თუმცა ეს მცდელობები ყოველთვის უშედეგოდ მთავრდებოდა.¹⁰ საყურადღებოა, რომ 1760-იანი წლებიდანვე სამხრეთ კავკასიაში სახალხო-განმათავისუფლებელი მოძრაობების ახალი ტალღა დაიწყო და ამ პერიოდიდანვე იკვეთება სამხრეთ კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხების ქართული ორიენტაციაც. სომხური მოსახლეობის გარდა, ქართლ-კახეთის სამეფოსთან პოლიტიკური კავშირით ასირიელები და იეზიდები ინტერესდებიან.¹¹

ემინის თხზულების ანალიზის შედეგად ირკვევა, რომ 1760-იანი წლებისთვის სამხრეთ კავკასიაში, გასულ ათწლეულებთან შედარებით, საგრძნობლად არის შესუსტებული როგორც ოსმალების, ისე ირანის პოლიტიკური და სამხედრო გავლენები, რაც, შესაბამისად, ქართლ-კახეთის სამეფოს უქმნის ეკონომიკური, პოლიტიკური, სოციალური და სამხედრო მდგომარეობის გაუმჯობესების შესაძლებლობას. ხოლო, რაც შეეხება რუსეთის იმპერიას, უნდა აღინიშნოს, რომ 1760-იანი წლებისთვის და განსაკუთრებით რუსეთ-ოსმალეთის ომა-მდე (1768-1774), იგი არ აწარმოებს აგრესიულ იმპერიალისტურ პოლიტიკას სამხრეთ კავკასიის რეგიონში. კავკასიური პოლიტიკის თვალსაზრისით, 1760-იანი წლებისთვის რუსეთის იმპერიის ამოცანა იყო სამხრეთ კავკასიის რეგიონის მომავალში დასაპყრობად შესაბამისი ნიადაგის მომზადება.¹² ცხადია, რუსეთის იმპერიის პოლიტიკური წრეები კარგად აცნობიერებდნენ, რომ სამხრეთ კავკასიაში დამკვიდრებას გარკვეული დრო და შესაბამისი მომზადებაც სჭირდებოდა. საამისოდ კი საჭირო იყო, ერთი მხრივ, ოსმალეთისა და ირანის გავლენების შესუსტება და, მეორე მხრივ, რეგიონში მცხოვრებ ხალხებთან (განსაკუთრებით ქრისტიანულ მოსახლეობასთან) აქტიური თანამშრომლობა.

თხზულების დეტალურად შესწავლისა და ანალიზის შედეგად მკაფიოდ იკვეთება, თუ რამდენად რთული პოლიტიკური მდგომარეობა

10 Satenig Batwagan Toufanian, *Le Piège de l'Orgueil: Un projet Républicain en Orient au XVIIIe siècle* (Paris: Presses de l'Inalco, 2018), 97-102.

11 ლოვარდ ტუხაშვილი, „ქართლ-კახეთის სამეფოს ურთიერთობა კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხებთან მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში“, საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, წიგნი 2, რედ. მ. დუმბაძე (თბილისი: მეცნიერება, 1972), 91-95.

12 ვახტანგ გურული, „რუსეთის კავკასიური პოლიტიკა და ერევლე II“, in *Scientific Conference Caucasus and Caucasians: Abstract of Papers*, რედ. ეკა კვაჭანტირაძე და ქეთევან ნადირაძე (თბილისი: „უნივერსალი“, 2009), 5.

იყო სამხრეთ კავკასიის რეგიონში 1760-იან წლებში. აგრეთვე, ცხადი ხდება, თუ რაოდენ ძლიერი პოლიტიკური გავლენები და ავტორიტეტი ჰქონდა 1760-იან წლებში ერევლე II-ს როგორც ქართლ-კახეთის სამეფოში, ისე მეზობელ სახანოებსა და ხალხებში. ამასთან, ირკვევა, რომ იმუამად ოსმალეთის იმპერიის ტერიტორიაზე მცხოვრები სომხები დიდ უკამაყოფილებას გამოთქვამდნენ თურქული მმართველობის მიმართ და შესაბამისად, მათში დიდი იყო თავისუფლების მოპოვებისა და მუსლიმური გავლენისგან გათავისუფლების სურვილი.

იოსებ ემინის პირველი მოგზაურობა ქართლ-კახეთის სამეფოში

იოსებ ემინი 1726 წელს ჰამადანში¹³ დაიბადა. ახლო აღმოსავლეთში განვითარებული მოვლენების გამო მის ოჯახს არაერთხელ მოუწია საცხოვრებელი ადგილის შეცვლა.¹⁴ მოგვიანებით ემინმა დატოვა თავისი ოჯახი და ბედის საძიებლად ინგლისში გაემგზავრა. მან მალევე მოახერხა თავის გამოჩენა და ნორსამბერლენდის ჰერცოგის, ჰიუ პერსის (1714-1786)¹⁵ მხარდაჭერით, ვულვიჩის სამხედრო აკადემიაში დაიწყო სწავლა.¹⁶ თბზულების მიხედვით, სწავლის დასრულების შემდეგ ემინი ევროპის კონტინენტურ ნაწილში, სამხრეთ კავკასიასა და რუსეთის იმპერიაში მოგზაურობს, რის შემდეგაც 1763 წელს ქართლ-კახეთის სამეფოში ჩადის და მეფე ერევლე II-ს პირადად ხვდება. იოსებ ემინს ქართლ-კახეთის სამეფოში, დაახლოებით, 1763-1765 და 1767-1768 წლებში უნდა ემოგზაურა.

თბზულების მიხედვით, იოსებ ემინი ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე 1763 წელს, რუსეთის იმპერიიდან კავკასიონის მთების გავლით შედის. იგი თავდაპირველად სტეფანწმინდაში ჩერდება, სადაც ადგილობრივი მმართველი წინასწარ გაფრთხილებულია ერევლეს მიერ, რომ ემინს შესაბამისი მასპინძლობა გაუწიოს. რამდენიმე დღის შემდეგ, მეფის ბრძანებით ემინი ქართლ-კახეთის სამეფოს დედაქალაქ თბილისში მიემგზავრება. მას თან აქვს რუსეთის საიმპერატორო კარის წარმომადგენლის, გრაფ ვორონცოვის მიერ (რუსეთის იმპერიის კანცლერი მიხაილ ილარიონოვის ვორონცოვი (1714-1767)¹⁷) მის სახელზე გაცემული წერილი, რომელშიც იგი რეკომენდაციას უწევს

13 ქალაქი დასავლეთ ირანში.

14 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 5.

15 Hugh Chisholm, "Northumberland, Earls and Dukes of", in *Encyclopedia Britannica* Vol. 19 (11th ed.) (New York: Cambridge University Press, 1911), 787-788.

16 А.Р. Иоаннисян, *Иосиф Эмин* (Ереван: Издательство АН Армянского ССР, 1989), 33.

17 Hugh Chisholm, "Vorontsov", in *Encyclopedia Britannica* Vol. 28 (11th ed.) (New York: Cambridge University Press, 1911), 212-213.

ემინს და ურჩევს ერეკლე მეფეს მის სამსახურში მიღებას.¹⁸ ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ ემინმა რუსეთის საიმპერატორო კარის წარმომადგენლებთან დაახლოება ინგლისელი მეგობრების სარეკომენდაციო წერილებითა და მხარდაჭერით მოახერხა.

უშუალოდ ქართლ-კახეთში ჩასვლამდე ემინმა ორჯერ გაუგზავნა წერილი ერეკლე II-ს და მეფეს თავისი სამსახური შესთავაზა.¹⁹ საინტერესოა ერეკლესთან გაგზავნილი პირველი წერილი,²⁰ რომელიც მან ჯერ კიდევ ინგლისში ყოფნის დროს დაწერა, ესე იგი, იმ დროს, როდესაც ემინი ქართლ-კახეთის სამეფოსა და რუსეთის იმპერიაში ნამყოფი არ ყოფილა. წერილის პირველივე აბზაცში ემინი ერეკლეს ქართველებისა და სომხების მეფედ მოიხსენიებს. იგი იქვე უმხელს მეფეს თავის ძირითად მიზანს ოსმალეთის იმპერიის აღმოსავლეთ ტერიტორიებზე მოსახლე სომები ხალხის გათავისუფლების შესახებ. ასევე, აღნიშნავს, რომ ასეულობით წლის განმავლობაში ქართველი და სომები ქრისტიანი ხალხები ირანის მიერ იყვნენ დამორჩილებულნი, ხოლო ახლა ისინი მისი ქვეშევრდომები არიან და, შესაბამისად, ირანის ტყვეობიდან თავისუფლები. იქვე დასძენს, რომ დადგება დრო, როდესაც ოსმალეთის იმპერიაში დარჩენილი ქრისტიანებიც მოიპოვებენ თავისუფლებას.²¹ ხოლო, რაც შეეხებათ ირანის გავლენისგან გათავისუფლებულ სომხებს, აქ, ემინი უპირველესად ერევნის სახანოსა და ყარაბაღის ხუთ სამელიქოს გულისხმობს. ამრიგად, პირველი წერილიდან გამომდინარე ირკვევა, რომ ემინის წარმოდგენაში ერეკლე II ქართველებისა და სომხების მფარველი და მეფეა. შესაბამისად, მისი უშუალო ძალისხმევის გარეშე შეუძლებელი იქნება ოსმალეთის იმპერიაში მცხოვრები სომხების გათავისუფლება, ამ საქმეში კი იმსებ ემინი ერეკლეს თავის თავსა და სამსახურს სთავაზობს.

საინტერესოა ერეკლე მეფისა და ემინის პირველი შეხვედრა, როდესაც ის ამბობს: „...I have left a country which is no less than a paradise upon earth, and preferred Georgia or Armenia, which, without you, (whom God preserve,) would be no more than a chaos“²² ცხადია, ემინი ამ შემთხვევაში ინგლისს ადარებს სამოთხეს, სადაც მან არაერთი წარმატებული მეგობარი შეიძინა და სამხედრო განათლებაც მიიღო. აგრეთვე,

18 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 205-206.

19 ემინის თხზულების მიხედვით, ამ წერილებზე იოსებ ემინს ერეკლე II-ისგან პასუხი არასოდეს მიუღია.

20 იქვე, 108-113.

21 იქვე, 108-109.

22 [„...მე დაგზოვა ქვეყანა, რომელიც დედამიწაზე არანაკლები სამოთხეა და ვარჩიე საქართველო ან სომხეთი, სადაც თქვენს გარეშე (უფალი გფარავდეთ) ქაოსის მეტი არაფერი იქნებოდა...“]. იქვე, 206.

როგორც ირკვევა, ემინის აზრით, ერეკლე მეფის გარეშე სომხეთი და საქართველო²³ ქაოსისთვის იქნებოდნენ განწირულები. ამავდრო-ულად ემინი თავის ჩანაფიქრს უმხელს ერეკლეს და სამხედრო რეფორმის გატარებას სთავაზობს, რომელიც გულისხმობს სამხედრო აკადემიის მსგავსი დაწესებულების შექმნას. აგრეთვე, ემინი პოპულარიზაციას უწევს ევროპულ სამხედრო გამოცდილებას და დასძენს, რომ ევროპული საბრძოლო ხელოვნების გამოყენების შემთხვევაში ერეკლე ნებისმიერი აზიური სახელმწიფოს არმიის დამარცხებას შეძლებს. მართალია, ერეკლე იწონებს ემინის შეთავაზებას, მაგრამ დაბეჯითებით უსვამს ხაზს, რომ სამხედრო აკადემიის შექმნა თანხების გარეშე, მხოლოდ ენთუზიაზმით შეუძლებელია.²⁴

პოლიტიკური კრიზისი ირანთან

ნადერ-შაჰ ავშარის (ირანის შაჰი 1736-1747 წლებში)²⁵ მკვლელობის შემდეგ ირანში დიდი არეულობა დაიწყო. ქვეყნის მასშტაბით, ძალა-უფლების ხელში ჩასაგდებად, სხვადასხვა ჯგუფებსა და ფეოდალებს შორის სისხლისმდგრელი ომები დაიწყო. შედეგად კი ქაოსში ჩაძირული ირანი ნელ-ნელა კარგავდა გავლენის სფეროებს.²⁶ დაახლოებით, თხუთმეტ წლიანი ქაოსი, ირანის სათავეში ზენდების დინასტიის მოსვლით დასრულდა. 1760-იანი წლებისთვის ქერიმ-ხან ზენდს (ირანის მმართველი, ვექილი²⁷ 1751-1779 წწ.)²⁸ კონკურენტების მნიშვნელოვანი ნაწილი უკვე დამარცხებული ჰყავს და პრაქტიკულად ის ირანს უკვე ერთპიროვნულად მართავს.²⁹

მეფესთან აუდიენციიდან რამდენიმე დღის შემდეგ, იოსებ ემინის ცნობით, ერეკლე მეფე ირანის ვექილის, ქერიმ-ხან ზენდისგან საგანგაშო ცნობას იღებს. როგორც ირკვევა, ქერიმ-ხან ზენდმა ირანში ყველა კონკურენტი დაამარცხა და ახლა სამხრეთ კავკასიის დასაპყრობად მიემართება. ირანის მმართველი ერეკლეს ულტიმატუმს უგზავნის და ფინანსურ ვალდებულებებთან ერთად სამეფო ოჯახის წევრებისა და დიდებულების ოჯახის წევრების მასთან გაგზავნას ითხოვს.³⁰

23 იოსებ ემინი ქართლ-კახეთის სამეფოს ძირითადად მოიხსენებს საქართველოდ.

24 იქვე, 207-208.

25 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 472.

26 ლუიზა შენგელია, ირანი ქერიმ-ხან ზენდის დროს (თბილისი: მეცნიერება, 1973), 61-62.

27 რწმუნებული, მეურვე. ქერიმ-ხანმა სწორედ ეს ტიტული აირჩია.

28 John H. Lorentz, *Historical Dictionary of Iran* (Lanham: The Scarecrow Press, 2007), 156.

29 შენგელია, ირანი ქერიმ-ხან ზენდის დროს, 89-90.

30 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 209.

ქერიმ-ხანის მიერ ერეკლესთვის გაგზავნილ ულტიმატუმთან და-კავშირებით არანაირ ინფორმაციას არ გვაწვდის ერეკლე II-ის სამეფო კარის ისტორიკოსი ომან მდივანბეგ ხერხეულიძე. სამაგიეროდ, იგი საუბრობს 1760 წელს ერეკლეს მიერ ქერიმ-ხანის ერთ-ერთი მოწინა-აღმდეგისა და კონკურენტის, აზატ-ხანის (ავლანური წარმოშობის სა-მხედრო ლიდერი, გ. 1781 წ.).³¹ შეპყრობასა და მის ირანის ვექილთან გაგზავნაზე.³² ამ პოლიტიკური ნაბიჯის დამსახურებით, ქერიმ-ხან ზე-ნდსა და ერეკლე მეფეს შორის პოლიტიკური ურთიერთობები დათბა და შედეგად ირანმა აღიარა ერეკლეს უპირობო პოლიტიკური გა-ვლენა სამხრეთ კავკასიაზე.³³ სამხრეთ კავკასიაში ქერიმ-ხანის მიერ ერეკლეს ძალაუფლების აღიარებასთან დაკავშირებით ომან ხერხეუ-ლიძე აღნიშნავს, რომ ერეკლეს ამგვარი პოლიტიკური მანევრის შე-მდეგ ირანის ვექილმა სამხრეთ კავკასიის სხვადასხვა ხანს ერეკლე მე-ფის მორჩილებისკენ მოუწოდა.³⁴ საყურადღებოა, რომ ერეკლეს მიერ აზატ-ხანის შეპყრობის და მისი ქერიმ-ხანისთვის გადაცემის შესახებ ცნობას თავის საისტორიო თხზულებაში თეიმურაზ ბაგრატიონიც (ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მონარქის, გიორგი XII-ის ვაჟი, 1782-1846)³⁵ გვაწვდის და დასძენს, რომ საპასუხოდ ქერიმ-ხანმა ერეკლეს მაღლობა შესაბამისი საბოძვარით დაუბრუნა.³⁶ ვფიქრობ, რომ თეი-მურაზ ბაგრატიონი ამ „საბოძვარში“, ომან ხერხეულიძის მსგავსად, ქერიმ-ხანის მიერ ერეკლეს სახანოებზე ძალაუფლების აღიარებას გულისხმობს. ცხადია, სამხრეთ კავკასიის სახანოებთან მიმართებით, უპირველესად, ერევნის, განჯისა და ნახიჩევანის სახანოებზეა საუ-ბარი, რომლებიც XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ქართლ-კახეთის სამეფოს მოხარკე სახანოები იყვნენ.³⁷

აზატ-ხანთან დაკავშირებით, ემინი განსხვავებულ ინფორმა-ციას გვაწვდის. თხზულების მიხედვით, ქერიმ-ხანის ულტიმატუმის მიღების შემდეგ ერეკლე მეფემ რჩევა სთხოვა ემინს, რომელმაც კა-ტეგორიულად დაუშვებლად მიიჩნია ერეკლეს მხრიდან ქერიმ-ხანის პირობებზე დათანხმება და მას ბრძოლის წამოწყება შესთავაზა. თა-ვისი პოზიციის გასამყარებლად ის აზატ-ხანის მაგალითს იშველიებს. მისი თქმით, თავის დროზე აზატ-ხანი მართლაც ერეკლე მეფეს დაუ-მარცხებია და შემდეგ ტყვე ავღანელებს 300 თუმნად მიუყიდიათ ქე-

31 John R. Perry, *Karim Khan Zand* (Oxford: Oneworld publications, 2006), 47.

32 ომან ხერხეულიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა (თბილისი: მეცნიერება, 1989), 58-59.

33 ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტომი II, 207-208.

34 ხერხეულიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა, 59.

35 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 176.

36 თეიმურაზ ბაგრატიონი, ახალი ისტორია (თბილისი: მეცნიერება, 1983), 51.

37 Tsutsiev, *Atlas of the Ethno-Political history of the Caucasus*, Map N3, 6.

რიმ-ხანისთვის. ამრიგად, ერეკლესა და აზატ-ხანის დაპირისპირების, ხოლო შემდეგ ამ უკანასკნელის ქერიმ-ხანისთვის გაგზავნის ფაქტს, ქართველი მემატიანების მსგავსად, ემინიც ადასტურებს, თუმცა მათგან განსხვავებით, იგი შუამავლებად ავლანელებს ასახელებს, რომელთაც აზატ-ხანი 300 თუმნად მიჰყიდეს ირანის ვექილს.³⁸ აზატ-ხანის შემთხვევის შემდეგ, როგორც ვახსენეთ, ქერიმ-ხანსა და ერეკლე II-ს შორის დიპლომატიური ურთიერთობები მოწესრიგებულია. ამდენად, უცნაურად გამოიყურება ემინის აღნიშნული ცნობა ქერიმ-ხანის ულტიმატუმთან დაკავშირებით. საგულისხმოა, რომ ჩვენ ხელთ არსებულ სამეცნიერო მასალებში ირანის მმართველის შესახებ მსგავსი ცნობა არ მოიპოვება.

ემინი განაგრძობს ამშის თხრობას და გვამცნობს, თუ როგორ გადაურჩა ქართლ-კახეთის სამეფო ქერიმ-ხანის რისხვას. ამის მიზეზად კი იგი ირანში ერთ-ერთი მხედართმთავრის ქერიმ-ხანის ძმის ზექი-ხანის მიერ წამოწყებულ აჯანყებას ასახელებს, რის გამოც ქერიმ-ხანი იძულებული გახდა, მოეხსნა საკუთარი ლაშქარი და ჩქარი ტემპებით ირანის სიღრმეში დაიწყო სვლა.³⁹ ზექი-ხანი ირანის ერთ-ერთი საუკეთესო სარდალი იყო, რომელმაც თავი ჯერ კიდევ ფათჲ ალი-ხან ავშარზე გამარჯვების დროს გამოიჩინა. მისი აჯანყების შემდეგ ქერიმ-ხანმა თავის ლაშქართან ერთად დატოვა სამხრეთ კავკასია და ისპაპანისკენ გაემართა. საბოლოოდ, ქერიმ-ხანმა აჯანყებული ძმა დაამარცხა და ზექი-ხანი კვლავ მისი ერთგული მსახური გახდა. ამრიგად, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქერიმ-ხანს 1762-1763 წლისთვის უკვე ყველა კონკურენტი და მოწინააღმდეგე დამარცხებული ჰყავს და შესაბამისად, იგი ირანის დიდი ნაწილის მმართველია.⁴⁰

ცხადია, რომ იმუამად ირანის ჯარების სამხრეთ კავკასიიდან გასვლა ერეკლე II-ის პოლიტიკურ ინტერესებში შედიოდა, მეტადრე, რომ ქერიმ-ხან ზენდის რეგიონში გაჩერება პირდაპირ თუ ირიბად ქართლ-კახეთის სამეფოს უსაფრთხოებას ემუქრებოდა. თუმცა, რამდენადც სასიხარულო ფაქტი იყო ერეკლესთვის ქერიმ-ხანის ირანში დაბრუნება, იმდენად სამწუხარო აღმოჩნდა ეს იოსებ ემინისთვის. როგორც ირკვევა, ქერიმ-ხანის ირანში გაბრუნებისას ემინმა ერეკლეს მასზე ზურგიდან ადევნება და თავდასხმა შესთავაზა, რაზედაც ერეკლე მეფემ უარი თქვა.⁴¹

ერეკლეს ასეთ კატეგორიულ უარს რამდენიმე ახსნა შეიძლება მოვუძებნოთ. უპირველეს ყოვლისა ის, რომ 1760-იანი წლების ქართლ-კა-

38 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 210.

39 იქვე, 210-211.

40 Perry, *Karim Khan Zand*, 51-54.

41 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 211-212.

ხეთი არ იყო ის სახელმწიფო, რომელიც ძლიერი მოკავშირის გარეშე, დამოუკიდებლად შეძლებდა ირანზე გალაშქრებას. ასევე, როგორც ვახსენეთ, ამ დროისთვის ირანში ზენდების დინასტიის ხელშია ძალა-უფლება კონცენტრირებული და იგი აღარ არის ქაოსით მოცული. ეს გარემოება კი, პოტენციურად, ერეკლეს სამხედრო კამპანიის მარცხის რისკს ზრდის. აგრეთვე, 1760-იანი წლების ქართლ-კახეთის სამეფოს არანაირი ტერიტორიული პრეტენზიები არ გააჩნდა ირანთან; მეტიც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ერეკლეს გავლენა მის სამეფოს საზღვრებს სცდებოდა და სამხრეთ კავკასიის სახანოებზე ვრცელდებოდა – ეს მდგომარეობა კი თავად ქერიმ-ხანისთვისაც მისაღები იყო. დაბოლოს, 1750-იანი წლების მსგავსად, ქართლ-კახეთის სამეფოს უპირველეს გადასაჭრელ პრობლემად კვლავ ლევაბის უკონტროლო მარბიელი ლაშქრობები რჩებოდა. ამრიგად, ამ შემთხვევაში ერეკლე II-ის მხრიდან ირანისკენ მიმავალი ქერიმ-ხანის ლაშქრისთვის გზის მოჭრა და თავდასხმა სხვა არაფერი იქნებოდა, თუ არა პოლიტიკური თვითმკვლელობა. ამ საკითხთან დაკავშირებით საინტერესოა ემინის თხზულებიდან ერთ-ერთი მონაკვეთი: „...But to speak the truth, Emin⁴² was not at all pleased with Carim's marching back from Romia* (Urmia) to Ispahan; had that prince come to Georgia, he might have acquired the glory of dying honourably, or have performed service sufficient to win the prince's heart, and thus have succeeded in his main design, delivering the Armenians, and forming a respectable alliance with Georgia, and then becoming tributary to a Christian power“...⁴³ როგორც აქედან ირკვევა, ქერიმ-ხან ზენდის სამხედრო ძალა “Romia* (Urmia)“-ში, ესე იგი ქალაქ ურმიასთან ან ურმიას ტბის მახლობლად იყო დაბანაკებული. აგრეთვე, ამ შემთხვევაში ემინი გულახდილად გვიზიარებს თავის ძირითად ამოცანებს: ერეკლე II-ის გულის მოგება, ქართველების მხარეზე სომხების მოსალოდნელ კონფლიქტში ჩართვა და გამარჯვების შემდეგ ხალხებს შორის ღირსეული ალიანსის ჩამოყალიბება.

ვფიქრობ, რომ ამ შემთხვევაში ქართველ და სომეხ ხალხებს შორის ღირსეული ალიანსის ჩამოყალიბებაში ემინი, შესაძლოა, ქართულ-სომხური ფედერაციული სახელმწიფოს შექმნას გულისხმობდეს, მეტადრე, რომ „ღირსეული ალიანსი“ მხოლოდ ისეთ ალიანსს შეი-

42 იოსებ ემინი თავის თხზულებაში ყოველთვის მესამე პირში საუბრობს.

43 [„...მაგრამ სიმართლე რომ ვთქვათ, ემინს სულაც არ ესიამოვნა ქერიმის რომიადან* (ურმიდან) ისპაპანში დაბრუნება; ეს ხელმწიფე [ქერიმ-ხანი] რომ ჩამოსულიყო საქართველოში, ის [ემინი] შეძლებდა ღირსეულად მომკვდარიყო, ან მეფის გულის მოსაგებად საკმარისი სამსახური შეესრულებინა და ამით მიეღწია თავისი მთავარი გეგმისთვის – დაეხსნა სომხები და დაემყარებინა საპატიო კავშირი საქართველოსთან. და შემდეგ გამზდარიყო ქრისტიანული ძალაუფლების დამხმარე...“]. იქვე, 211.

ძლება ეწოდოს, როდესაც ყველა მხარე თანასწორ მდგომარეობაშია და შესაბამისად, მათი პოლიტიკური ინტერესები დაცულია. ამ საკითხს მოგვიანებით დაცუბრუნდებით.

ლეკების საკითხი 1760-იან წლებში

ომან ხერხეულიძის საისტორიო თხზულების მიხედვით, ფაქტობრივად, მთელი 1760-იანი წლები ერეკლეს ლეკების მოგერიება და სამეფოში მათი თარეშის აღკვეთა უწევს. ცხადია, ლეკების მარბიელი თავდასხმები არ და ვერ დარჩებოდა ემინის ყურადღების მიღმა. ქერიმ-ხან ზენდთან დაკავშირებული ცნობების შემდეგ ემინი მოგვითხრობს ერეკლესა და ლეკების ერთ-ერთი ბელადის, სამოცდათვრამეტი წლის, ჩონჩოლ-მუსას დაპირისპირების შესახებ. საგულისხმოა, რომ ომან ხერხეულიძის ცნობების მიხედვით, ჩონჩოლ-მუსა ჯერ კიდევ 1750-იანი წლებიდან არბევდა ქართლ-კახეთის სამეფოს და მის შეპყრობას ქართველები ვერ ახერხებდნენ.⁴⁴ ემინი მოგვითხრობს, რომ ამჯერად ჩონჩოლ-მუსა 200 მეომართან ერთად ქართველებს ცოცხლად შეუპყრიათ და ჯორზე შესმული მეფისთვის მიუყვნიათ.⁴⁵ როგორც ირკვევა, სიკვდილისთვის განწირული ლეკთა ბელადი ერეკლეს წარსულს ახსენებს და მას ბრალს სდებს, რომ თავის დროზე სწორედ მისი და მამამისის, თეიმურაზ II-ის წაქეზებით არბევდა და იმონებდა ქართლის სამეფოს მოსახლეობას. საყურადღებოა, რომ აღნიშნულ ცნობასთან დაკავშირებით ინფორმაციას არ გვაწვდის ომან ხერხეულიძე. ემინის თხზულების მიხედვით, ჩონჩოლ-მუსას შეპყრობამდე მცირე ხნით ადრე, ერეკლე მეფესა და იოსებ ემინს შორის საუბარი შედგა, სადაც ემინმა მეფეს განუცხადა, რომ სწორედ ლეკების და მათი მარბიელი ლაშქრობების წყალობით ინარჩუნებდა ერეკლე ქართლ-კახეთის სამეფოში ასეთ ძლიერ ავტორიტეტსა და ძალაუფლებას. მისი აზრით, ლეკები ერეკლეს საუკეთესო სამხედრო ძალას წარმოადგენენ, მეტადრე, რომ სწორედ ისინი (ლეკები) არბევენ და აღატაკებენ ქართულ სათავადოებს, რის შედეგადაც ყველა თავადი იძულებული ხდება ერეკლეს ერთგულ ქვეშევრდომად დარჩეს. ემინის თქმით, ერეკლე თავდაპირველად ყურადღებას არ აქცევს ლეკების შემოსვლას ქვეყანაში, ხოლო მას შემდეგ, რაც სოფლებს გაანადგურებენ და ხალხს დაიმონებენ, მეფე მიემართება და უმცირესი სამხედრო დანაკარგებით ანადგურებს ლეკებს. ამრიგად, იგი იძენს დამპყრობლის სახელს. ხოლო, მეორე მხრივ, გაღატაკებული და მარბიელი ლაშქრობებისგან გადაქანცული თავადები იძულებული

44 ხერხეულიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა, 57-58.

45 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 214.

ხდებიან მას უსიტყვოდ ემსახურონ. ამის შემდეგ ემინი უფრო შორს მიდის და იხსენებს შაპ-აბასის (ირანის შაპი 1588-1629 წლებში)⁴⁶ პე-რიოდის მოვლენებს, როდესაც მისი შემოსევების შემდეგ ქართლელმა თავადებმა დახმარების ნაცვლად მრავალი კახელი თურქებს მიჰყი-დეს, რის შედეგადაც დაცარიელდა კახეთის სამეფო. ნადერ-შაპის ხე-ლდასხმით ერეკლე კახეთის მეფე გახდა და ამ დროიდან თავადების დამორჩილების მიზნით იწყებს ქვეყნის მართვას: მართალია, ის არ ჰყიდის თავის ქვეშევრდომებს მუსლიმებზე, მაგრამ ამას იგი ლეპე-ბის ხელით აკეთებს. თავად ერეკლეს კი ქრისტიანთა მცველის სა-ხელი აქვს და ბოლოს ამატებს: "...You have only this to answer before God, and the world will vouch for you, that you have sold no Christian as slaves to the Mahomedans like the nobles of Cartuel; but you have suffered them by thousands and thousands to be made captives by the Lazguis" ...⁴⁷ ცნობილია, რომ XVII საუკუნის დასაწყისში ქართლისა და კახეთის სამეფოებს შორის დაძაბული პოლიტიკური ვითარება იყო,⁴⁸ თუმცა ამ შემთხვე-ვაში, ჩვენი მიზანი არ არის ამ ურთიერთობათა ანალიზი. ხოლო, რაც შეეხება ერეკლე II-ის პოლიტიკას ლეკების მიმართ, დიდი ალბათო-ბით, იოსებ ემინი ცდება. მაგალითისთვის გავიხსენოთ 1760 წელს თეიმურაზ II-ის რუსეთის იმპერიაში დიპლომატიური მისით გამგზა-ვრება. ამ დიპლომატიური მისის ერთ-ერთი მიზანი რუსეთის იმპე-რის მხრიდან, ლეკების შემოსევების აღკვეთის მიზნით, ქართველე-ბის ცოცხალი ძალით ან ჯარების დასაქირავებლად საკმარისი თანხით დახმარება იყო. საგულისხმოა, რომ ამ დიპლომატიურ მისიას შედეგი არ ჰქონია, მეტადრე, რომ იმუამად რუსეთის იმპერია „შვიდწლიან ომში“ იყო ჩართული და მისი ყურადღება მთლიანად ევროპისკენ იყო მიმართული. ამასთან, 1762 წლის დასაწყისში რუსეთის იმპერატორი ელისაბედ I (1709-1762)⁴⁹ გარდაიცვალა. ამ მოვლენიდან რამდენიმე დღეში გარდაიცვალა თეიმურაზ II-ც.⁵⁰ ემინის თხზულების მიხედვით, თეიმურაზ II-ისა და იოსებ ემინის ყოფნა რუსეთის საიმპერატორო კა-რზე ერთმანეთს ემთხვევა. რუსეთში ყოფნისას მან პირადად გაიცნო

46 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 62-63.

47 „...თქვენ მხოლოდ ამაზე უნდა გასცეთ პასუხი ღმერთს და სამყარო დაგიმოწ-მებთ, რომ ქართლელი დიდებულებივით არცერთი ქრისტიანი არ მიგიყიდიათ მუსლიმებისთვის მონებად; მაგრამ თქვენ გამო ათასობით მათგანი მოხვდა ლეკე-ბის ტყვეობაში...“] Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 212-214.

48 ნიკოლოზ ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტომი IV (თბი-ლისა: მეცნიერება, 1967), 115-116.

49 Hugh Chisholm, “Elizabeth (Petrovna)”, in *Encyclopedia Britannica* Vol. 9 (11th ed.) (New York: Cambridge University Press, 1910), 283-285.

50 David Marshall Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832* (New York: Columbia University Press, 1957), 154-155.

თეიმურაზი და მას სახლშიც სტუმრობდა. როგორც ირკვევა, მათ შორის ბევრჯერ შედგა პოლიტიკური შინაარსის საუბარი როგორც ქართლისა და კახეთის სამეფოებთან, ასევე სომხეთის და ლეკების პრობლემასთან დაკავშირებით. მეტიც, ემინი სამხრეთ კავკასიაში ჩასვლას სწორედ თეიმურაზთან ერთად აპირებდა.⁵¹ საინტერესოა მისი სიტყვები ელისაბედ I-ისა და თეიმურაზ II-ის გარდაცვალების შესახებ: "...But, alas! To the great misfortune of Emin, and to all the Armenians, she died in the month of December; and exactly a fortnight after, died king Tahmuras of Georgia. Emin was left again fatherless and motherless".⁵²

აგრეთვე, არგუმენტად გამოდგება 1754 წლის მჭადიჯვრის და 1755 წლის ყვარლის ციხის ბრძოლები, როდესაც ლეკების ერთ-ერთი ბელადი ნურსალ-ბეგი დაესხა თავს ქართულ სამეფოებს. ორივე შემთხვევაში თეიმურაზმა და ერეკლემ ლეკების თავდასხმას სწრაფად უპასუხეს და გაიმარჯვეს.⁵³ ასევე, საყურადღებოა, 1760 წლის ბრძოლა ატოცის ციხესთან, სადაც ერეკლე II-მ ლეკების ბელადები ჩონჩოლ-მუსა და კოხტა-ბელადი დაამარცხა.⁵⁴ ამასთან, ომან ხერხეულიძის მიხედვით, მხოლოდ 1760-იან წლებში, მცირე ბრძოლების გარდა, ერეკლესა და ლეკებს შორის შვიდი ბრძოლა მოხდა. ყველა შემთხვევაში ერეკლემ ლეკების თავდასხმას მყისიერად უპასუხა და გაიმარჯვა.⁵⁵ ამრიგად, ვასკვნით, რომ ამ შემთხვევაში ემინის მოსაზრება მეტწილად მცდარია.

ერთიანი ქართულ-სომხური სახელმწიფოს შექმნის პროექტი (1760-იანი წლები)

ემინის თხზულების მიხედვით, ლეკებთან დაკავშირებული მოვლენების შემდეგ ერეკლე მეფე ემინს ერევნის სახანოში სალაშქეროდ კონკრეტულ გეგმას სთავაზობს, რის შემდეგაც ემინი მიწერ-მოწერას იწყებს ოსმალეთის იმპერიაში მდებარე ქალაქ მუშის წმინდა კარაპეტის მონასტრის ეპისკოპოს ოვნანთან. ოვნანის პასუხიც არ აყოვნებს და მას დახმარებას აღუთქამს. იგი მზად არის ამ სამხედრო ოპერაციის სასარგებლოდ 4000 სომეხი მებრძოლი მიაშველოს ემინს, თუმცა მხო-

51 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 173-177.

52 [...]მაგრამ, ემინის და ყველა სომეხის საუბედუროდ, ის [ელისაბედ I] გარდაი-ცვალა დეკემბერში; და ზუსტად ორი კვირის შემდეგ გარდაიცვალა საქართველოს მეფე თეიმურაზი. ემინი ისევ უმამოდ და უდედოდ დარჩა. "] იქვე, 176-177.

53 დ. მეგრელაძე, ლეკეიანობა (თბილისი: ისტორიული მემკვიდრეობა, 2011), 92.

54 იქვე, 112.

55 ხერხეულიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა, 58-60.

ლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ამ წამოწყებას ერეკლე II დაუჭქრს მხარს.⁵⁶ ეპისკოპოსის იმედები ოსმალეთის იმპერიის აღმოსავლეთ ტერიტორიებზე მცხოვრებ სომხებს, იეზიდფებსა და ასირიელებს ემყარებოდა. საყურადღებოა, რომ XVIII საუკუნის შუა ხანებისთვის ოსმალეთის იმპერიაში პოლიტიკური და ეკონომიკური კრიზისი იყო. ამასთან, ადგილობრივი რეგიონების მმართველი ფაშების⁵⁷ ძალაუფლების ზრდის ხარჯზე სუსტდებოდა სულთნის, ესე იგი, ცენტრალური ხელი-სუფლების გავლენა. ყოველდღიურად უარესდებოდა ადგილობრივი სომხური მოსახლეობის სოციალური და ეკონომიკური მდგომარეობა. გარკვეულწილად, ამით აისხება ისიც, რომ იმუამად სომხური მოსახლეობა სრულ მზადყოფნას გამოთქვამდა გაერთიანებულიყო ქართულ ლაშქართან, რათა ერთობლივი ძალებით დასხმოდნენ თავს ოსმალეთის იმპერიას. ამასთან, მხედველობაშია მისაღები სოლომონ I-ის (იმერეთის მეფე 1752-1784 წლებში)⁵⁸ პოლიტიკური წარმატებაც, რომელიც 1760-იან წლებში მეტ-ნაკლები წარმატებით ახერხებდა ოსმალებისთვის წინააღმდეგობის გაწევას.⁵⁹

აღსანიშნავია, რომ ისესებ ემინმა ჯერ კიდევ ანატოლიაში, ერევნის სახანოსა და ყარაბაღში მოგზაურობისას დააინტერესა სომები დიდებულები და სასულიერო პირები სომხური მოსახლეობის გათავისუფლების გეგმით, თუმცა რეალური ბრძოლისა და აჯანყებისთვის მზადყოფნას მხოლოდ ანატოლიელი სომხები და განსაკუთრებით ეპისკოპოსი ოვნანი გამოიქვამდნენ. საყურადღებოა, რომ ოვნანმა მოკლე დროში მოახერხა იეზიდების, ქურთებისა და ნესტორიანელი ასირიელების მიმხრობა.⁶⁰ როგორც ზემოთ ვახსენეთ, ემინის თხზულების მიხედვით, მათ მიერ აჯანყების წამოსაწყებად ერეკლე II-ის ერთი ბრძანებაც კი საკმარისი იქნებოდა.

ემინისა და ეპისკოპოს ოვნანის მიერ დაგეგმილი აჯანყება ანატოლიაში არ დაწყებულა, რადგან ახალი სამხედრო კამპანიის წამოწყებაზე ერეკლემ თავი შეიკავა. ამ შემთხვევაში ერეკლეს თავშეკავებულობა პოლიტიკური, სამხედრო და ეკონომიკური მიზეზებით შეიძლება აიხსნას. პირველი, რომ მსგავსი სამხედრო კამპანია მეტად სარისკო და საფრთხის შემცველი იქნებოდა ერეკლესთვის. აჯანყების მხარდაჭერა ან/და დახმარების გაწევა (კოცხალი ძალით, ფინანსური

5 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 216-217.

57 მმართველები.

58 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 585-586.

59 L. U. Խաչիկյան, Յայ ժողովրդի Պատմություն, Յ. IV (Երևան: Յայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Յատարակական լուսաթյուն, 1972), 203-206.

60 გურამ მაისურაძე, ქართველი და სომხეთი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში (თბილისი: მეცნიერება, 1982), 263.

სახსრებით) მასში თანამონაწილეობას ნიშნავს და ვინაიდან აჯანყება უშუალოდ ოსმალეთის იმპერიის ტერიტორიაზე, ესე იგი ანატოლი-აში, უნდა წამოწყებულიყო, ქართლ-კახეთის სამეფოს მხრიდან ოტომანებისთვის ეს პირდაპირ ომის გამოცხადების ტოლფასი იქნებოდა. აგრეთვე, ერეკლე ამგვარ პოლიტიკურ ნაბიჯს ძლიერი მოკავშირის გარეშე ვერ გადადგამდა. მოსალოდნელი კონფლიქტის შემთხვევაში კი ასეთ მოკავშირედ იმხანად მხოლოდ ერთი სახელმწიფო – რუსეთის იმპერია შეიძლება მივიჩნიოთ. ასევე, როგორც ცნობილია, ქართლ-კახეთის სამეფოს საკუთარი, პირადი ტერიტორიული პრეტენზიები ჰქონდა ოსმალებთან: უპირველეს ყოვლისა, ერეკლე, საუკუნეების წინ, ერთიანი საქართველოს შემადგენლობაში არსებულ ტერიტორიებზე, კერძოდ, ახალციხის საფაშოზე აცხადებდა პრეტენზიას.⁶¹ ეს პოლიტიკური მიზანი დადასტურდა კიდეც რუსეთ-ოსმალეთის ომში (1768-1774), რადგან ამ ომში მონაწილეობისას ერეკლეს ძირითადი მოტივაცია ახალციხის საფაშოს ტერიტორიების მიერთება იყო.⁶²

ამასთან, გასათვალისწინებელია ეკონომიკური ფაქტორიც. უშუალოდ ოსმალეთის იმპერიის ტერიტორიაზე ომის წარმოებას მყარი ეკონომიკა და ფინანსური შესაძლებლობები სჭირდება. ის, რომ 1760-იანი წლების ქართლ-კახეთის სამეფოს დიდი ფინანსური შესაძლებლობები არ გააჩნია, თავის მხრივ, ემინის თხზულებაშიც დასტურდება, როდესაც ერეკლემ სამხედრო აკადემიის შექმნასთან დაკავშირებული შეთავაზება მოიწონა, თუმცა ემინს ფინანსური სახსრების უქონლობაზე მიუთითა. ვასკვნით, რომ 1760-იან წლებში, ერეკლეს პოლიტიკური და სამხედრო ინტერესები, უპირველესად ქართული ისტორიული ტერიტორიების დაბრუნებასთან იყო დაკავშირებული და შესაბამისად, უნდა ვივარაუდოთ, რომ მის გეგმებში იმუამად არ შედიოდა სამხრეთ კავკასიაში მიმოფანტული სომხების გაერთიანება და მათთვის სახელმწიფოს შექმნა. ამრიგად, კავკასიური პოლიტიკის თვალსაზრისით, 1760-იან წლებში ერეკლე II-ს გრძელვადიან და ამავდროულად სტრატეგიული მნიშვნელობის მიზანი იყო რეგიონში ოსმალების პოზიციების შესუსტების ხარჯზე ქართლ-კახეთის სამეფოს პოზიციების გაძლიერება, რაც, თავის მხრივ, რეგიონში ირიბად რუსეთის იმპერიას აძლიერებდა. ხოლო რაც შეეხება მოკლევადიან ამოცანებს, ერეკლესთვის, ერთი მხრივ, მნიშვნელოვანი იყო სამეფოს არსებული საზღვრების ლეკების თავდასხმებისგან დაცვა და მეორე მხრივ, დაქვემდებარებული პოლიტიკური ერთეულების (ერევნის, განჯისა და ნახიჩევანის სახანოების) შენარჩუნება. მაგალითისთვის,

61 ივანე ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები (ტფილისი: სახელმწიფო სტამბა, 1919), 38-39.

62 ბერძნიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტომი II, 217.

მხოლოდ ერევნის სახანო ხარკის სახით ქართლ-კახეთის სამეფოს წლიურად 3000 თუმანს უხდიდა.⁶³

აგრეთვე, პოლიტიკური თვალსაზრისით დასაფიქრებელია სომხური ეკლესის არაერთგვაროვანი პოზიციაც. თავად ემინის თხზულებიდანაც ირკვევა, რომ მისი პროექტი, ესე იგი, ოსმალეთის იმპერიაში მცხოვრები სომეხი მოსახლეობის მიერ აჯანყების წამოწყება, მოგვიანებით კი ერთიანი, ფედერაციული ქართულ-სომხური სახელმწიფოს შექმნის საკითხი ეჩმიაწინის და განსაკუთრებით სიმეონ ერევანცის (სრულიად სომეხთა კათალიკოსი 1763-1780 წლებში)⁶⁴ ინტერესებში არ შედიოდა. როგორც ირკვევა, არამხოლოდ აჯანყების წამოწყება, არამედ თავად იოსებ ემინის ქართლ-კახეთის სამეფო კარზე ყოფნაც დაუშვებელად მიაჩნდა სიმეონ კათალიკოსს. ემინის თხზულების მიხედვით, სიმეონ კათალიკოსმა ერეკლეს წერილი მისწერა, სადაც ხაზგასმით მოხსენიებს ერეკლე II-ს სომხეთისა და საქართველოს მეფედ, ამავდროულად იგი მეფისგან უგუნური „სომეხი პრინცის“ [ესე იგი იოსებ ემინის] სამეფოდან გაძევებას მოითხოვს. ამ წერილს ერეკლე ძალიან გაუბრაზებია – მისთვის გაუგებარი იყო, თუ როგორ შეეძლო სიმეონს მისთვის სომხეთის მეფე ეწოდებინა და იმავე წერილში იოსებ ემინი სომხეთის პრინცად მოეხსენებინა. ან საერთოდ, როგორ შეიძლებოდა ჰამადანში დაბადებული ემინის „პრინცად“ მოხსენიება.⁶⁵

სიმეონ კათალიკოსის მოღვაწეობისთვის ერთი თვალის გადავლებაც საკმარისია იმის მისახვედრად, რომ იგი ნამდვილად არ იყო ის ადამიანი, რომელიც ერეკლეს ასეთ უტაქტო და ორაზროვან წერილს გაუცნობიერებლად მისწერდა. სიმეონის მიერ ერთსა და იმავე წერილში ერეკლეს სომხეთის მეფედ, ხოლ ემინისა სომხეთის პრინცად მოხსენიება ერთადერთ მიზანს – ერეკლესა და ემინს შორის შუღლის ჩამოგდებას ემსახურებოდა. სიმეონს საამისოდ არაერთი მოტივი ჰქონდა: უპირველეს ყოვლისა, სიმეონ კათალიკოსი ძალიან კარგად იცნობდა მეფე ერეკლეს და შესაბამისად იცოდა, თუ რა პოლიტიკური და სამხედრო შესაძლებლობები ჰქონდა ქართლ-კახეთის სამეფოს. ცხადია, ქართლ-კახეთის სამეფოს არ შესწევდა იმის ძალა, რომ სომხური მოსახლეობის გათავისუფლების მიზნით, საბრძოლო მოქმედებები უშუალოდ ოსმალეთის იმპერიაში ეწარმოებინა. ასეთ რისკზეც რომ წასულიყო ერეკლე და სომხური მოსახლეობის დახმარებით გარკვეული წარმატებისთვის მიეღწია, ოსმალებთან ერთად ირანთან და-

63 ლია გიგაური, საქართველო სიმეონ ერევანცის „მემუარებში“ (თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამოცემლობა), 1997, 11.

64 იქვე, 4.

65 Emin, Life and Adventures of Emin Joseph Emin, 218-219.

პირისპირებაც მოუწევდა. სამხრეთ კავკასიაში ახალი ფედერაციული მოწყობის ტიპის ქართულ-სომხური სახელმწიფოს შექმნის პროექტი ხომ საკუთარ თავში, უპირველესად, სომხური მოსახლეობით დასახლებული რეგიონების (ოსმალეთის იმპერიის აღმოსავლეთში მდებარე ტერიტორიები, ერევნის და ყარაბაღის სახანოები) გაერთიანებას გულისხმობდა. რასაკვირველია, რომ 1760-იან წლებში ერეკლეს მხრიდან ამგვარი პროექტის განხორციელებას აუცილებლად მოჰყვებოდა ირანის მხრიდან წინააღმდეგობა, მეტადრე, რომ იმჟამად სამხრეთ კავკასიის სახანოების ტერიტორიების მნიშვნელოვან ნაწილს ირანი თავის გავლენის სფეროდ მიიჩნევდა. ამ უკანასკნელს ნათლად ადასტურებს ქერიმ-ხან ზენდის სამხედრო კამპანია თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე არსებული სახანოების წინააღმდეგ 1759-1763 წლებში.⁶⁶ აღნიშნული სამხედრო კამპანია, უპირველესად, ახლო აღმოსავლეთსა და სამხრეთ კავკასიაში ირანის პოზიციების გაძლიერებას ემსახურებოდა. აგრეთვე, საყურადღებოა, ქერიმ-ხანის დამოკიდებულება ეჩმიაწინის ეკლესიისადმი. როგორც ირკვევა, 1760-იანი წლებისთვის ეჩმიაწინის ეკლესიას ფორმალურად ირანის მმართველი მფარველობს. მაგალითისთვის საინტერესოა მატენადარანის სპარსული საბუთებიდან ერთ-ერთი დოკუმენტი, საიდანაც ირკვევა, რომ 1763-1764 წლებში, ფორმალურად, ქერიმ-ხანი ამტკიცებს სიმეონს კათალიკოსად და ამ საკითხთან დაკავშირებით საგანგებო ბრძანებასაც კი გასცემს.⁶⁷ ამ ყველაფერთან ერთად, ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ამგვარი ფედერაციული სახელმწიფოს შექმნას აუცილებლად მოჰყვებოდა რეგიონში ძალთა ბალანსის რღვევა, რაც თავის მხრივ ახალი ომებისა და სისხლისღვრის რისკს ერთი-ორად გაზრდიდა.

საყურადღებოა, რომ არსებობს სხვა მოსაზრებაც, რომლის მიხედვითაც, ერეკლე II-მ იოსებ ემინი მოატყუა. ამ ვერსიის თანახმად, რომელიც თავად იოსებ ემინის ავტობიოგრაფიულ თხზულებასთან მოდის წინააღმდეგობაში, სიმეონ კათალიკოსს თავის წერილში არ მოუთხოვია ემინის სამეფოდან გაძევება, არამედ მას უბრალოდ სიფრთხილისკენ მოუწოდებდა. თუმცა ერეკლემ ემინი დააჯერა, რომ სიმეონ კათალიკოსი მის გაძევებას ითხოვდა და, შესაბამისად, იგი ამ შემთხვევაში ვერ დაუჭერდა მხარს სომხური მოსახლეობის მიერ წამოწყებულ აჯანყებას. გამოდის, რომ თავად სიმეონი იოსებ ემინის ჩანაფიქრს მხარს უჭერს, უბრალოდ, ამ შემთხვევაში, მას აჯანყებისა და განმათავისუფლებელი მოძრაობის სათავეში არ მოიაზრებს.⁶⁸ მი-

6 Perry, Karim Khan Zand, 43-46.

6 K.P. Kostikyan, *Persian Documents of the Matenadaran*, Vol. 4 (Yerevan: Nairi, 2008), 188-191.

68 Պավել Չոբանյան, Հայ – Ռուս – Վրա Վական փոխհարաբերությունները Ժ. Դարի

უხედავად იმისა, რომ გარკვეულწილად ამ მოსაზრებასაც აქვს ლოგიკური ახსნა, მას არ ვიზიარებთ, მეტადრე, რომ იოსებ ემინის თხზულებასთან ერთად, თავად სიმეონ კათალიკოსის მოქმედებიდანაც ჩანს, რომ იგი იოსებ ემინის ჩანაფიქრის წინააღმდეგი იყო. აგრეთვე, თუ გავითვალისწინებთ იმ მოცემულობას, რომ იმუამად იოსებ ემინი საკმაოდ აქტიური პერსონაჟია ქართლ-კახეთის სამეფოს კარზე და ასევე ძლიერი კონტაქტებიც აქვს სომხურ მოსახლეობასთან, ძნელი დასაჯერებელია ისიც, თუ როგორ შეიძლებოდა მას ასეთი მნიშვნელოვანი ფაქტი გამოპარვოდა და ასე ადვილად შეეყვანა ის ერეკლე II-ს შეცდომაში.

როგორც აღვნიშნეთ, XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისთვის ერთიანი სომხური სახელმწიფო არ არსებობს. ამ ვითარებაში სომეხი ერის ერთადერთი გამაერთიანებელი ინსტიტუცია ეკლესიაა. ამრიგად, სომხურ ეკლესიას, ერთი მხრივ, შეთავსებული აქვს სახელმწიფოს ფუნქცია, ხოლო მეორე მხრივ, ეროვნული კუთვნილების ორიენტირი.⁶⁹

ემინის თხზულების მიხედვით, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ოთხი სომხური ეკლესია (საკათალიკოსო) არსებობდა: ეჩმიაწინის (ერევნის სახანოში), კილიკიის (ოსმალეთის იმპერიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში), ახტამარის (ოსმალეთის იმპერიის აღმოსავლეთ ნაწილში) და განძასარის (ყარაბაღის სახანოში) საკათალიკოსოები.⁷⁰ ცნობილია, რომ სიმეონი დაუღალავად ზრუნავდა საკუთარი ეკლესიის, ესე იგი ეჩმიაწინის საკათალიკოსოს გავლენის ზრდაზე და განსაკუთრებულად აღიზიანებდა განძასარის პატრიარქების განდგომა, შესაბამისად, ეჩმიაწინი ყველა ღონეს ხმარობდა, რათა მაქსიმალურად შეემცირებინა განძასარის საკათალიკოსოს გავლენა სომხურ მოსახლეობაზე.⁷¹ აქედან გამომდინარე, ცხადია, რომ სიმეონ კათალიკოსი არ დაუშვებდა იმას, რომ მის ნაცვლად სხვა სასულიერო პირს და მით უმეტეს საკუთარი ეკლესიის წიაღში, ეწარმოებინა რაიმე სახის პოლიტიკური შინაარსის მოლაპარაკებები ერეკლე მეფესთან. ამას ისიც ადასტურებს, რომ სიმეონმა, იოსებ ემინის მეგობარი და მოკავშირე, წმინდა კარაპეტის მონასტრის ეპისკოპოსი ოვნანი, ერეკლესთან და ემინთან მოლაპარაკებების დაწყებიდან მოკლე ხანში, კათოლიკეების მფარველობის და მწვალებლობის ბრალდებით განკვეთა ეკლესიიდან.⁷²

Երկրորդ կեսիს (Մայր Վթոռ Ս. Եջմիածին, 2006), 84-85.

69 ეკა კვაჭანტირაძე, „ქართული თვითცნობიერება ისტორიულ რეტროსპექტივაში“, გული გონიერი, N5 (2013): 75-76.

70 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 218.

71 გიგაური, საქართველო სიმეონ ერევანცის „მემუარებში“, 9.

72 იოანნისიან, *Иосиф Эмин*, 126.

ამასთან, შესაძლოა ვივარაულოთ, რომ სიმეონ კათალიკოსის ერთ-ერთი მიზანი არსებული სტატუს-კვოს შენარჩუნება იყო. ყოველ შემთხვევაში იქამდე, ვიდრე რეგიონში ისეთი ძალა გამოჩენდებოდა, რომელიც შესაფერის წინააღმდეგობას გაუწევდა ოსმალებს და ირანს და სომეხ ხალხს მუსლიმთა ბატონობისგან გაათავისუფლებდა – ასეთ ძალად კი მას, უდიდესი ალბათობით, რესერტის იმპერია ესახებოდა.⁷³ ხოლო, რაც შეეხება არსებული პოლიტიკური მდგომარეობის შენარჩუნების საკითხს, სიმეონ კათალიკოსი ერეკლე მეფეს, ერთი მხრივ, სომხეთის მეფედ აცხადებდა, ხოლო მეორე მხრივ, მისი ნებართვის გარეშე და შესაბამისად, მისგან დამოუკიდებლად საკუთარ პოლიტიკას აწარმოებდა. მაგალითისთვის, საინტერესოა ესაია ასურთა ეპისკოპოსის შემთხვევა, როდესაც იგი 1760-იანი წლების მიწურულს ერეკლე მეფესთან, ქართლ-კახეთის სამეფოსთან ასურთა შეერთებასთან დაკავშირებით, მოლაპარაკებებს აწარმოებდა. თბილისიდან მობრუნებული ეპისკოპოსი ესაია სიმეონ კათალიკოსის ბრძანებით, ერმიაწინის დილეგში აღმოჩნდა. 1770 წლის 26 სექტემბრით დათარიღებული წერილით ირკვევა, რომ ერეკლეს მის დასახსნელად განსაკუთრებული ზომების მიღებაც კი დასჭირვებია.⁷⁴ ეს ფაქტი იმაზეც მეტყველებს, რომ სიმეონ კათალიკოსი არასოდეს განიცდიდა ინფორმაციის ნაკლებობას. იგი მუდამ ადევნებდა ოვალს ერეკლე II-ის პოლიტიკას და ზოგადად, ქართლ-კახეთის სამეფოს კარზე მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენების საქმის კურსშიც იყო. ასეთ ვითარებაში სიმეონს აუცილებლად ეცოდინებოდა ისიც, თუ რა სახის მოლაპარაკებებს აწარმოებდა ესაია ასურთ ეპისკოპოსი ერეკლესთან. ამ შემთხვევაში სიმეონ კათალიკოსმა თავს უფლება მისცა, ქართველი მეფის ნაცვლად მიეღო პოლიტიკური გადაწყვეტილება. ესაია ასურთ ეპისკოპოსის შეპყრობით ცხადი ხდება, რომ სიმეონი ირიბად მოვიდა წინააღმდეგობაში ერეკლე II-ის რეგიონულ პოლიტიკასთან.⁷⁵

სიმეონისთვის კატეგორიულად მიუღებელი იყო სომხეთსა და ქართლ-კახეთში ევროპული ეკონომიკური ურთიერთობები, ცხოვრების წესი და განსაკუთრებით, კათოლიკე სასულიერო პირების მოგზაურობა და ქადაგება. ეს ნათლად დასტურდება მის მიერ ერეკლესადმი გაგზავნილ ერთ-ერთ წერილში, სადაც იგი მეფეს საყვედურობს და კატეგორიულად სთხოვს ევროპელი სასულიერო პირების საკუთარი

73 იქვე, 141-142.

74 ა.ა. ცაგარელი, *Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия* Т. II, В. I (Санкт-Петербург: орд. Проф, 1898), 60-61.

75 ტუხაშვილი, ქართლ-კახეთის სამეფოს ურთიერთობა კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხებთან მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში, 95-96.

სამეფოდან გაძევებას.⁷⁶ სიმეონმა კარგად იცოდა, თუ პოლიტიკურად რაოდენ რთულ მდგომარეობაში იყო იმუამინდელი სომხური მოსახლეობა და საკუთრივ ეჩმიაწინი. იგი მუდამ ცდილობდა, დაბალანსებული პოლიტიკა ჰქონოდა ოსმალეთის იმპერიასთან და ირანთან. აგრეთვე, სიმეონი ხვდებოდა იმასაც, რომ ერთიანი ქართულ-სომხური სახელმწიფოს შექმნა ქართველთა წინამდლოლობით იგეგმებოდა, მეტადრე, რომ იმუამად სომხეთს არ ჰყავდა მეფე და შესაბამისად, სომხეთის სრულუფლებიანი მმართველები ქართველი ბაგრატიონები გახდებოდნენ. სხვათა შორის, ამ საკითხს საკუთარ თხზულებაში ემინიც ეხმიანება. მას და ერეკლეს შორის გამართული ერთ-ერთი საუბრისას ემინს უთქვამს, რომ მისთვის წარმოუდგენელია, თუ როგორ შეიძლება სომხეთის ტახტზე კალკუტელი ჰოვესფის ვაჟი, იოსებ ემინი ავიდეს, როდესაც რეალური სუვერენი, ესე იგი ერეკლე II, თავის შვიდ უფლისწულთან და ხუთ ანგელოზივით ლამაზ ქალიშვილთან ერთად, ცოცხალია.⁷⁷ ემინის თხზულების ანალიზის შედეგად დასტურდება, რომ მას ზოგიერთ შემთხვევაში ძალიან რთულად წარმოედგინა საკუთარი თავი მომავალი სომხეთის სამეფოს ტახტზე. ყოველი შემთხვევისთვის, აშკარაა, რომ მისი, როგორც „სომხეთის პრინცის“ წინაშე მუდამ იდგა ლეგიტიმურობის პრობლემა. ამ საკითხს გარკვეულწილად ადასტურებს იოსებ ემინის მიერ ერეკლესადმი გაგზავნილი მეორე წერილი, რომელშიც იგი მეფეს ქალიშვილის ხელს სთხოვს (ამ დროს იოსებ ემინი ქართლ-კახეთის სამეფოში ნამყოფი არ არის და შესაბამისად, არც თავად ერეკლე II-ს იცნობს პირადად) და ქორწინების დამადასტურებელ საბუთს ითხოვს.⁷⁸ ამ გულახდილი წერილიდან, რომელიც 1760 წლით თარიღდება, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ემინს, როგორც ვაჭრის შვილს, ერეკლე II-სთან დანათესავება, ესე იგი, დინასტიის წევრთან შეუღლება უფრო მეტად შეუწყობდა ხელს, მეტადრე, რომ, როგორც თხზულებიდან ირკვევა, იოსებ ემინს სომეხი მოსახლეობა უხშირესად თავის „უფლისწულად“ და მხსნელად აღიარებს. იგი აცნობიერებდა, რომ არ იყო დიდგვაროვანი და არ ეკუთვნოდა არცერთ საგვარეულო ოჯახს. აუცილებელია იმის თქმაც, რომ ამ წერილს იოსებ ემინმა მოგვიანებით უწოდა თავისი ცხოვრების ყველაზე დიდი შეცდომა.⁷⁹

თავის მხრივ, ახალი სახელმწიფოს წარმოქმნა ქართველებისთვის პრიორიტეტის მინიჭებით, ავტომატურად გამოიწვევდა რეგიონში ეჩ-

76 მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში, 267.

77 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 229.

78 იქვე, 155.

79 იქვე, 154.

მიაწინის ეკლესიის როლის დაქვეითებას. საყურადღებოა, რომ ემინის თხზულების მიხედვით, ქართული და სომხური ეკლესიების გაერთიანების სურვილი თავად ერეკლესაც ჰქონია. ერეკლეს თქმით, ერთადერთი მიზეზი, რამაც ასე დააშორა ქართველი და სომეხი ქრისტიანი ხალხები ერთმანეთისგან, მათი განსხვავებული რწმენა-წარმოდგენებია. შეფის აზრით, კარგი იქნებოდა, თუ ორივე მხარე უარს იტყოდა ზოგიერთ უსარგებლო რიტუალსა და წესზე; ასეთ შემთხვევაში კვლავ შესაძლებელი გახდებოდა ხალხებს შორის ძმობისა და ერთიანობის აღდგენა.⁸⁰ აღსანიშნავია, რომ ქართული და სომხური ეკლესიების გაერთიანების საკითხით თავის დროზე საქართველოს მონარქები – დავით აღმაშენებელი (საქართველოს მეფე 1089-1125 წლებში)⁸¹ და თადარი (საქართველოს მეფე 1184-1210 წლებში)⁸² იყვნენ დაინტერესებულები. ამას ისიც უწყობდა ხელს, რომ მათი მმართველობის დროს სომხეთის ტერიტორიების მნიშვნელოვან ნაწილზე საქართველოს იურისდიქცია ვრცელდებოდა.⁸³ ხოლო, რაც შეეხება ქართულ-სომხური ფედერაციული სახელმწიფოს შექმნის საკითხს, უნდა ითქვას, რომ XVIII საუკუნემდე აღნიშნული საკითხი სერიოზულად არასოდეს დასმულა.⁸⁴ საგულისხმოა, რომ ქართველი და სომეხი ხალხების საერთო მიზნებისთვის გაერთიანების საკითხით ჯერ კიდევ XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში, ქართლის მეფის ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობის პერიოდში დაინტერესდნენ ქართული და სომხური პოლიტიკური წრეები. ვახტანგ VI-ს სომხეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის იმუამინდელ წარმომადგენლებთან მჭიდრო კავშირები ჰქონდა.⁸⁵ ხოლო მოგვიანებით, როგორც ზემოთ ვახსენეთ, ერთიანი ქართულ-სომხური ფედერაციული სახელმწიფოს შექმნის საკითხი XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II-ის ეპოქაში, უკვე სერიოზულად განიხილებოდა.

ამრიგად, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ 1760-იანი წლებისთვის, რუსეთ-ოსმალეთის ომის დაწყებამდე, ერეკლე II-ისა და სიმეონ კათალიკოსის პოლიტიკური ინტერესები, გარკვეულწილად, ერთმანეთს ემთხვევა იმ თვალსაზრისით, რომ ორივესთვის მნიშვნელოვანი იყო რეგიონში არსებული პოლიტიკური მდგომარეობის შენარჩუნება. ხოლო, რაც შეეხება ერეკლეს ერევნის სახანოზე გალაშქრების სა-

80 იქვე, 228.

81 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 253.

82 იქვე, 598.

83 მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში, 266.

84 ტუხაშვილი, ქართლ-კახეთის სამეფოს ურთიერთობა კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხებთან მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში, 100.

85 მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში, 203-204.

კითხს, იგი არა სიმეონ კათალიკოსის გავლენისა და ძალაუფლების შეზღუდვისკენ, არამედ, უპირველესად, ერევნის ურჩი მმართველის, ჰუსეინ ალი-ხანის დასჯისა და მისი დამორჩილებისკენ იყო მიმართული. ერეკლეს მხრიდან ერევანზე გალაშქრების ერთადერთი მიზანი სახანოში წესრიგის აღდგენა და ყოველწლიური ხარკის მიღების უზრუნველყოფა იყო. საგულისხმოა, რომ ომან ხერხეულიძის მიხედვით, 1760-იან წლებში ერეკლე მეფემ ერევნის სახანოში ორჯერ, 1767 და 1769 წლებში ილაშქრა – ორივე შემთხვევაში ერევნის ქურთული მოსახლეობის წინააღმდეგ, რადგან ისინი თავს არიდებდნენ მეფისთვის მათზე დაკისრებული ხარკის გადახდას.⁸⁶ ხოლო, ბაგრატ ბაგრატიონის (გიორგი XII-ის ვაჟი, 1776-1841)⁸⁷ ცნობით, ერეკლემ ერევნელი ქურთების წინააღმდეგ 1764 წელს გაილაშქრა.⁸⁸

ამრიგად, ვასკვნით, რომ პოლიტიკური ორიენტაციის თვალსაზრისით, სიმეონ კათალიკოსი, სამხრეთ კავკასიაში, უფრო მეტად რუსეთის იმპერიის გავლენის ზრდის მომზრეა, ვიდრე ქართლ-კახეთის სამეფოსი. საყურადღებოა, რომ იოსებ ემინის პოლიტიკური ორიენტაციაც 1760-იანი წლების დასასრულს დაშორდა ინგლისს და რუსეთის იმპერიისკენ გადაიხარა. მაგალითისთვის, ერეკლესთვის გაგზავნილ პირველ წერილში იოსებ ემინი ვერ მალავს ევროპული სახელმწიფოების და განსაკუთრებით, ინგლისის მიმართ აღფრთოვანებას. მოგვიანებით, როდესაც ემინი იწყებს მოგზაურობას და უშუალოდ ხდება ყველა მოვლენის თანამონაწილე, იცვლება მისი გეგმებიც და ახლა ერთიანი ქართულ-სომხური სახელმწიფოს არსებობას მხოლოდ რუსეთის იმპერიის პროტექტორატის ქვეშ განიხილავს.⁸⁹

ემინის თხზულების მიხედვით, სიმეონ კათალიკოსის ულტიმატუმის შემდეგ ერეკლე II იღებს გადაწყვეტილებას და იოსებ ემინს ქართლ-კახეთის სამეფოს დატოვებას სთხოვს. ამის მიზეზად, რასაკვირველია, მეფე კათალიკოსის წერილს ასახელებს და ამბობს, რომ მას ამ შემთხვევაში სიმეონის წინააღმდეგ წასვლა არ შეუძლია (ამით კიდევ ერთხელ დასტურდება ის ფაქტი, თუ რამდენად უწევდა ერეკლე სიმეონის პოზიციას ანგარიშს). მეორე მიზეზად კი ერეკლე ემინის ფინანსურ უსახსრობას ასახელებს.⁹⁰ ზოგადად, ემინი თავის „თავგადასავალში“ საკუთარ წარუმატებლობებს ყველაზე ხშირად მის უსახსრობას მიაწერს.

86 ხერხეულიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა, 60.

87 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 167.

88 თამარ ლომოური, დავით ბატონიშვილი: ახალი ისტორია, ბაგრატ ბატონიშვილი: ახალი მოთხრობა (თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1941), 52.

89 იოანნისიან, *ილია თევდორეს ქადაგი*, 86-87.

90 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 233-234.

1765 წლის შეთქმულება ერეკლე II-ის წინააღმდეგ

1765 წელს, ქართლ-კახეთის სამეფოდან გაძევების შემდეგ, იო-სებ ემინი ჩრდილოეთ კავკასიაში გადადის, სადაც იგი ერეკლე II-ის წინააღმდეგ წამოწყებული შეთქმულების ამბავს შეიტყობს. ის საი-ნტერესო ინფორმაციას გვაწვდის შეთქმულების არსისა და ერეკლეს ბიძის, პაატა ბატონიშვილის (ქართლის მეფის ვახტანგ VI-ის ვაჟი)⁹¹ აღსასრულის შესახებ. მისი ცნობით, პაატა ბატონიშვილი ერეკლეს წინააღმდეგ წამოწყებული შეთქმულების სულისჩამდგმელია. მან ქა-რთველ დიდებულებთან ერთად ლეკების მიმხრობაც შეძლო და მე-ფის, მისი უფლისწულებისა და მთლიანად სამეფო ოჯახის ამოწყვეტა განიზრახა.⁹² ემინის ცნობით, შეთქმულება ეროვნებით სომეხმა და-ვითმა გასცა. იგი შეთქმულებთან ყოფილა შეკრული და მას შეთქმუ-ლების მიერ ხელმოწერილი წერილის ლეკებთან მიტანა ევალებოდა, რომლებიც საბუთით განსაზღვრულ დროს დაესხმებოდნენ თავს ერეკლე II-ს. დავალების შესრულების ნაცვლად, დავითმა წერილი მი-უტანა მეფეს. ამის შემდეგ კი ერეკლემ, შეთქმულების მონაწილე დი-დებულებთან ერთად, პაატა ბატონიშვილიც იხმო თავის სასახლეში.⁹³ ემინის თხზულებაში ვკითხულობთ: "...The prince asking Pala⁹⁴, his uncle, how his heart could suffer him to write to the enemy, that he would destroy, with his hand, both his nephew and his children? He said, so he would have done; upon which he was immediately cut to pieces" ...⁹⁵ როგორც ამ მონაკვეთიდან ირკვევა, ერეკლე II-მ ბიძამისი დაუყოვნებლივ და-საჯა სიკვდილით. საგულისხმოა, რომ თავის თხზულებაში, 1765 წლის შეთქმულებასთან დაკავშირებულ ცნობებს თეიმურაზ ბაგრატიონიც გვაწვდის და იოსებ ემინისგან განსხვავებით, ის შეთქმულებაში მო-ნაწილე ქართველი დიდებულების ვინაობას ასახელებს. ესენი არიან: სახლთუზუცესი დიმიტრი ამილახვარი და მისი ვაჟი ალექსანდრე ამი-ლახვარი, აგრეთვე, ელიზბარ თაქტაქიშვილი და გლახა ციციშვილი.⁹⁶ ამასთან, 1765 წლის შეთქმულებაზე საუბრისას თეიმურაზ ბაგრატი-ონი არ ახსენებს ლეკებს, ხოლო ემინის ცნობებით, როგორც აღვნიშ-ნეთ, შეთქმულებაში ლეკების პირდაპირი თანამონაწილეობა დგი-

91 Lang, *The Last years of the Georgian Monarchy 1658-1832*, 158.

92 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 276.

93 იქვე, 276-277.

94 ემინი თხზულებაში პაატა ბატონიშვილს მოიხსენიებს "Pala"-დ.

95 [... მეფე [ერეკლე II] ეკითხება ბიძამის პაატას, როგორ დაუშვა, რომ მტერს მისწერა, რომ ის თავისი ხელით გაანადგურებდა თავის ძმისშვილსა და მის [ერეკ-ლეს] შვილებს? მან თქვა, რომ ასეც მოიქცეოდა, რის შემდეგაც ის [პაატა ბატო-ნიშვილი] ნაწილებად აკუწეს...]. იქვე, 277.

96 ბაგრატიონი, ახალი ისტორია, 52.

ნდება. აღსანიშნავია, რომ 1765 წელს, შეთქმულების გამოვლენისა და დამნაშავეთა დასჯის შემდეგ, ქართლ-კახეთის სამეფოში ერეკლე II-ის ძალაუფლება გამყარდა და ამიერიდან დიდებულებს მონარქზე ზეწოლის განხორციელება აღარ უცდიათ.⁹⁷

საყურადღებოა, რომ ამ მოვლენებამდე რამდენიმე წნით ადრე, როდესაც ემინი ჩრდილოეთ კავკასიაში იმყოფებოდა, ლეკებმა იცოდნენ, რომ ემინი ერეკლეს მიერ იყო გაძევებული და მას ლეკების 12 000-იანი ლაშქრით ქართველებზე გალაშქრება შესთავაზეს.⁹⁸ ამ ლაშქრობაში ემინს მონაწილეობა არ მიუღია. იგი ამ მოვლენასთან დაკავშირებით წერს: "...being assured in their own minds that he was provoked, and would not be reconciled to Heraclius, though, in truth, he would not have changed one Georgian Christian for all the Mahometans in Asia, but continued a true Armenian" ...⁹⁹ ამ მონაკვეთიდან ნათლად ჩანს, თუ რამდენად უარყოფითი დამოკიდებულება ჰქონდა ემინს მუსლიმების მიმართ, თუ-მცა ეს ნამდვილად არ არის გასაკვირი, რადგან თხზულების ერთიანი სურათიდან გამომდინარე ჩანს, რომ საკუთარი ერის ყველა უბედურებას სწორედ მუსლიმებს უკავშირებს. არ არის გამორიცხული, რომ ლეკების ქართლ-კახეთის სამეფოზე გალაშქრება 1765 წლის შეთქმულებასთან იყოს დაკავშირებული.

ერეკლე II-ის ბრძოლა გავლენებისთვის

ქართლ-კახეთის სამეფოში დაბრუნებამდე ემინი სამხრეთ კავკა-სიაში და კერძოდ, სომხური მოსახლეობით დასახლებულ რეგიონებში მოგზაურობდა. საინტერესოა მისი შეხვედრა ეპისკოპოს ოვნანთან, რომელიც, როგორც ზემოთ ვახსენეთ, სიმეონ კათალიკოსმა მწვა-ლებლობის ბრალდებით მალევე განკვეთა ეკლესიიდან. ემინისა და ოვნანის საუბრიდან ირკვევა, რომ ამჯერად ეპისკოპოსი ერეკლე მე-ფესა და სიმეონ კათალიკოსზეა განრისხებული. მისი აზრით, ერეკ-ლეს და სიმეონის გამოა, რომ დღემდე სომხებსა და ასირიელებზე მუსლიმები ბათონობენ და რომ სწორედ მათ ჩაშალეს რამდენიმე წლის წინ ემინის გეგმა, რომელიც მიზნად ისახავდა ოსმალეთის იმ-პერის ტერიტორიაზე მცხოვრები სომხების გათავისუფლებას.¹⁰⁰ ემი-ნის თხზულებაში ოვნანი ერთ საყურადღებო წინადაღებას ამბობს: "...

97 ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტომი II, 210.

98 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 259-260.

99 [...]დარწმუნებულები იყვნენ [ლეკები], რომ მას [ემინს] პროვოკაცია მოუწყვეს და ის არ შეურიგდებოდა ერეკლეს, მაგრამ, სიმართლე რომ ითქვას, ის ერთ ქრისტიან ქართველსაც კი არ გაცვლიდა ყველა აზიელ მუსლიმზე და ჭეშმარიტ სომხებად დარჩებოდა...]. იქვე, 260.

100 იქვე, 377.

Prince Heraclius's name is as great now as Nadir Shah's; if he would but have assisted our prince Emin with an hundred Georgians, an hundred thousand Curdistan Armenians would have joined him, besides as many Assyrians and Nestorians, who could easily have found money".¹⁰¹ ეს მონაკვეთი კიდევ ერთხელ ადასტურებს ერევლე II-ის დიდ ავტორიტეტს სამხრეთ კავკასიაში მცხოვრებ ხალხებს შორის. აგრეთვე, იგი ადასტურებს ამ ხალხების თავისუფლებისთვის ბრძოლის მზაობას.

ემინის თხზულების მიხედვით, 1767 წელს, მისი ქართლ-კახეთის სამეფოში დაბრუნებიდან მოკლე ხანში განჯის სახანოში პოლიტიკური კრიზისი იწყება. თხზულება დეტალურ ცნობებს გვაწვდის ერევლე II-ისა და განჯის ხანის, შავერდის დაპირისპირების შესახებ. ასევე, თხზულების ეს მონაკვეთი განსაკუთრებით საინტერესოა, რადგან განჯის სახანოში პოლიტიკური კრიზისის დაძლევის შემდეგ ერევლეს ლევების ლაშქართან უწევს შებრძოლება. ამ საბრძოლო მოქმედებებთან დაკავშირებით ემინი მრავალ საგულისხმო ცნობას გვაწვდის.

როგორც ზემოთ ვახსენეთ, ნადერ-შაჰის დალუპვის შემდეგ ირანში შინაომები დაიწყო, რამაც სახელმწიფო დაასუსტა და იმუამინდელი გავლენის სფეროები დააკარგვინა. სხვა აზიურ ტერიტორიებთან ერთად, ირანის გავლენის სფეროს სამხრეთ კავკასიაც წარმოადგენდა და შესაბამისად, მათ შორის იგულისხმებოდა ყარაბაღის ხუთი სამელიქოც, ე.წ. ხამსა. XVII-XIX საუკუნეებში თანამედროვე მთიანი ყარაბაღის ტერიტორიაზე არსებობდა ხუთი ერთმანეთისგან დამოუკიდებელი ტერიტორიული ერთეული – გულისტანის, დიძაკის, ვარანდის, ხაჩენისა და ჯრაბერდის სამელიქოები. თითოეულ მათგანს სხვადასხვა დაწინაურებული ოჯახი მართავდა.¹⁰² საგულისხმოა, რომ XIII-XVIII საუკუნეების კავკასიაში „მელიქი“ ფეოდალის თანამდებობას აღნიშნავდა. შაჰ აბას I-ის მმართველობისას კი მელიქები შაჰი დამოკიდებული ფეოდალები იყვნენ.¹⁰³ განსხვავებით სხვა პოლიტიკური ერთეულებისგან 1750-იან წლებამდე ყარაბაღის სამელიქოებს არ ჰყავდათ ერთპიროვნული მმართველი, ამდენად თითოეული მელიქი დამოუკიდებლად განაგებდა საკუთარ სამელიქოს.

სიტუაცია რადიკალურად შეიცვალა 1748 წელს, როდესაც ფანა

101 [...] ერევლე მეფის სახელი ახლა ისეთივე დიდია, როგორც ნადერ შაჰის; ის [ერევლე მეფე] რომ ჩვენს უფლისწულ ემინს ასი ქართველით დახმარებოდა, ასი ათასი ქურთისტანელი სომეხი შეუერთდებოდა მას, გარდა იმდენი ასურელისა და ნესტორიანელისა, რომელთაც ადვილად შეეძლოთ ფულის მოძიება...“. იქვე, 377-378.

102 Raffi, *The Five Melikdoms of Karabagh (1600-1827)* (London: Taderon Press, 2010), 1-2.

103 ალექსანდრე ბოშიშვილი, მელიქის სახელო საქართველოში (თბილისი: არტა-ნუჯი, 2013), 5.

ალი-ხანი, ყარაბაღელი მელიქების ერთმანეთზე წაკიდების გზით, ყარაბაღის ერთპიროვნული მმართველი – ხანი გახდა. ამავე წელს ფანა ალი-ხანი, ირანის ახალმა მმართველმა ადილ-შაჰმა, ფორმალურად, ყარაბაღის ხანად დაამტკიცა. 1751-52 წლებში ფანა ალი-ხანმა დაასრულა შუშის ციხესიმაგრის მშენებლობა და ქალაქი შუშა ამიერიდან ყარაბაღის სახანოს ცენტრად გამოცხადდა.¹⁰⁴ რუსი ისტორიკოსი, პიოტრ ბუტკოვი (1775-1857)¹⁰⁵ აღნიშნავს, რომ ფანა ალი-ხანი თავიდანვე აგრესიულ პოლიტიკას აწარმოებდა და საკუთარი ძალაუფლების გავრცელებას მეზობელ სახანოებზეც ცდილობდა. იგი 1749 წელს დაესხა თავს განჯის სახანოს, რის შემდეგად განჯელებმა და ყარაბაღელმა სომხებმა დახმარებისთვის თეიმურაზ II-სა და ერეკლე II-ს მიმართეს.¹⁰⁶ ქართველები განჯისკენ ლაშქრით დაიძრნენ. მოახლოებული საშიშროების გამო ფანა ალი-ხანმა მოხსნა ქალაქ განჯის ალყა და ყარაბაღში გაბრუნდა. თეიმურაზი და ერეკლე საბრძოლველად ყარაბაღში გადავიდნენ და ფანა ალი-ხანი დაამარცხეს.¹⁰⁷ 1752 წელს განჯის მმართველმა, შავერდი-ხანმა თეიმურაზ მეფეს მასზე დაკისრებული ყოველწლიური ხარკის გადახდა შეუწყვიტა. ამის შედეგად თეიმურაზმა და ერეკლემ განჯის სახანოზე გაილაშქრეს. შავერდი-ხანს შაქის ხანი აჯი-ჩალაბი დაეხმარა და 1752 წლის 12 აპრილს გამართულ ბრძოლაში ქართველები დამარცხდნენ. ამავე წლის 1 სექტემბერს თეიმურაზმა კვლავ გაილაშქრა განჯის სახანოზე. ამჯერად შავერდი ხანი და მისი მოკავშირები, შაქის ხანი აჯი-ჩალაბი და მისი ვაჟი აღა-ქიში, დამარცხდნენ.¹⁰⁸ თულქითეფეს ბრძოლასთან დაკავშირებით ცნობებს თეიმურაზ ბაგრატიონიც გვაწვდის და აღნიშნავს, რომ განჯისა და შაქის სახანოების წინააღმდეგ ბრძოლაში თეიმურაზს ჩერქეზები დაეხმარნენ.¹⁰⁹ აგრეთვე, უნდა აღინიშნოს, რომ თულქითეფეს ბრძოლასთან დაკავშირებით დეტალურ ცნობებს გვაწვდის ქართველი მემატიანე პაპუნა ორბელიანი. მისი საისტორიო თხზულების მიხედვით, ერეკლე მეფის აჯი-ჩალაბთან დამარცხების შემდეგ ქართლ-კახეთის სამეფოში კრიტიკული ვითარება იყო. იმ დროს, როდესაც ერეკლე ჩერქეზებთან აწარმოებდა მოლაპარაკე-

104 Eldar Ismailov, "The Khans of Karabakh: The Roots, Subordination to the Russian empire, and Liquidation of the Khanate", *The Caucasus & Globalization*, Vol. 8, issue 1-2 (2014): 132-134.

105 ვახტანგ გურული, მეფე ერეკლე და რუსეთი (თბილისი: ქართული უნივერსიტეტი, 2018), 10.

106 П. Г. Буткова, *Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год, часть I* (Санкт-Петербург: Типография Академии наук, 1869), 237-238.

107 იქვე, 238.

108 იქვე, 239-240.

109 ბაგრატიონი, ახალი ისტორია, 49.

ბებს, სამეფოს ლეკები დაქსხნენ თავს. როგორც ირკვევა, ლეკების თავდასხმა ქართველებმა წარმატებით მოიგერიეს და მოგვიანებით თეიმურაზმა და ერეკლემ თულქითეფეს ბრძოლაში გადამწყვეტი გა-მარჯვებაც მოიპოვეს.¹¹⁰

ემინი თხზულებაში ეხმაურება 1765 წელს განვითარებულ მოვლე-ნებს. კერძოდ, იგი მოგვითხრობს განჯის მმართველ შავერდი-ხანისა და ერეკლე მეფის დაპირისპირების შესახებ. როგორც ირკვევა, შავე-რდი-ხანმა ერეკლეს წინააღმდეგ ძირგამომთხრელი პოლიტიკის წა-რმოება დაიწყო. ის ლეკების დახმარებით ავიწროებდა შამშადილუს ტომს, რომელიც იმუამად ერეკლე მეფის მფარველობის ქვეშ იმყოფე-ბოდა. შედეგად ერეკლემ განჯის სახანოში 500 მხედარი გაგზავნა. მათ რეგიონში გამოჩენისთანავე უნდა გაენადგურებინათ ლეკები, თუმცა, ემინის ცნობით, სიტუაცია რადიკალურად იცვლება მაშინ, როდესაც ერთ-ერთი გამუსლიმებული სომეხი მსახური შავერდი-ხანს ღამით, საძინებელში კლავს. ამ დროიდან კი ოფიციალურად განჯის სახანო ქართლ-კახეთის სამეფოზე დამოკიდებული პოლიტიკური ერთეული ხდება.¹¹¹

ბუტკოვის ცნობებით, თავად შავერდი-ხანმა მოითხოვა ერეკლეს დახმარება, რადგან მას განჯის სახანოზე კონტროლი ჰქონდა დაკარ-გული. საპასუხოდ ერეკლემ გაილაშქრა განჯის სახანოზე და შავე-რდი კვლავ ხანი გახდა, თუმცა მოგვიანებით სახანოს უკმაყოფილო მოსახლეობამ შავერდი-ხანი მოკლა. ამის შემდეგ ერეკლემ განჯის სახანოს ახალ მმართველად შავერდი-ხანის ვაჟი, მუჰამედ ჰასან-ხანი დაამტკიცა.¹¹² თეიმურაზ ბაგრატიონის ცნობით, შავერდი-ხანი მისმა მსახურმა მოკლა, რის შემდეგაც ერეკლემ ხელახლა გაილაშქრა გა-ნჯაზე და სახანოს მმართველად შავერდი-ხანის ვაჟი მუჰამედ ჰასა-ნ-ხანი დაამტკიცა.¹¹³

ამრიგად, სამივე ავტორის შემთხვევაში დასტურდება ცნობა შა-ვერდი-ხანის მკვლელობის შესახებ, თუმცა მხოლოდ ემინი აზუსტებს შავერდი-ხანის მკვლელის ვინაობას. დიდი ალბათობით, იგი არ და-უთმობდა ხანის მკვლელს ამხელა ყურადღებას, რომ არა მისი სო-მხური წარმომავლობა და მეტად მტკიცნეული მოტივი – ძალდატანე-ბით გამუსლიმება.

ამ ცნობების შემდეგ ემინი მწუხარებით აღნიშნავს ერეკლე მე-ფისა და თბილისელი სომეხი ვაჭრების ურთიერთდამოკიდებულების

110 დავით ჩუბინაშვილი, ქართლის ცხოვრება, ნაწილი II (სანქტ-პეტერბურგი: რუსე-თის საიმპერატორო აკადემიის გამომცემლობა, 1854), 445-446.

111 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 387.

112 Буткова, *Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год*, часть I, 248.

113 ბაგრატიონი, ახალი ისტორია, 52.

საკითხს. მისი თქმით, თბილისელი სომეხი ვაჭრები ყოველთვის გულ-წრფელად ეხმარებოდნენ მეფესა და მის ოჯახს ჯარებით, ფულით, სურსათითა და საკვებით. თუმცა მეფე მათ მიმართ სათანადო ყურა-დღებას არასოდეს იჩენდა. ერეკლეს ამგვარ დამოკიდებულებას ემინი წმინდა ბერძნული ეკლესიისა და სასულიერო პირების მეფეზე გავლე-ნას უკავშირებს. იგი აქვე მწუხარებით აღნიშნავს, რომ ერეკლესთან ყოველი საუბრის შემდეგ საკუთარ თავს აჯერებდა, რომ საბოლოოდ მეფე მას დაეხმარებოდა და რაზმს გამოუყოფდა, თუმცა დრო ისე გა-დიოდა, რომ მეფე მას არ ეხმარებოდა.¹¹⁴

შესაძლოა, ამ შემთხვევაში იოსებ ემინის გულისწყრომა იმ ფაქტს უკავშირდებოდეს, რომ სომეხი ვაჭრების მეფისადმი უპი-რობო ერთგულების მიუხედავად, ერეკლე სომხების გასათავი-სუფლებლად ქმედით ნაბიჯებს არ დგამდა. აგრეთვე, შესაძლოა, რომ აქ ემინი ქართლ-კახეთის სამეფოში მცხოვრები ეთნიკურად სომეხი მოსახლეობის სამართლებრივ სტატუსს გულისხმობდეს. მა-გალითისთვის, დავით ბაგრატიონის (გიორგი XII-ის ვაჟი, 1767-1819)¹¹⁵ მიხედვით, ქართლ-კახეთის სამეფოში ეთნიკურად სომეხ მოხელეებს მაღალი ადმინისტრაციული თანამდებობები თითქმის არასოდეს ეკა-ვათ. ამ პოზიციებს ძირითადად ქართველი დიდებულები და წარჩი-ნებული ოჯახის წარმომადგენლები იკავებდნენ. აგრეთვე, სომხური მოსახლეობა, გარდა გადაუდებელი შემთხვევებისა და მორიგე ჯარი-სა,¹¹⁶ აქტიურად არ მონაწილეობდნენ ერეკლე მეფის ლაშქრობებში.¹¹⁷ გარკვეულწილად, ეს მდგომარეობა სრულებით არ არის გასაკვირი, მეტადრე, რომ ქართლ-კახეთის სამეფო ფეოდალური სახელმწიფოა, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ქვეყანაში, პოლიტიკური თვალსაზრი-სით, ფეოდალური წეს-წყობილებისთვის დამახასიათებელი ურთიე-რობები არსებობს. ფეოდალური ურთიერთობები კი თავის თავში, როგორც მონარქიული საგვარეულოს, ისე ცალკეული ფეოდალური ოჯახების შემთხვევაში, მემკვიდრეობითობას გულისხმობს.

სამხედრო თვალსაზრისით, ქართულ-სომხური ურთიერთობები განსაკუთრებით XVIII საუკუნეში გაღრმავდა. ჯერ კიდევ ვახტანგ VI-ის მეფობის დროს, 1720-იან წლებში, მრავალი სომეხი ირიცხე-ბოდა ქართულ ლაშქარში. წყაროებითაც დასტურდება, რომ სომხები აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ ერეკლე მეფის ლაშქრობებშიც.

114 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 388-389.

115 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 171.

116 ერეკლე II-ის მიერ შექმნილი შეიარაღებული ძალების სახეობა, რომლის უპირვე-ლესი ამოცანა ლეგების თავდასხმების მოგრიება იყო.

117 Չოբაնյան, Հայ – Ռուս – Վրա Ական փոխարարերությունները Ժ. Դարի Երկրորդ կեսին, 57.

როგორც გურამ მაისურაძე აღნიშნავს, ზოგადად, XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის ქართლ-კახეთის სამეფოში სომხური მოსახლეობა მრავალი საქმიანობით იყო დაკავებული: სამეურნეო-საფინანსო, ხელოსნობა, სამხედრო და ა.შ. თუმცა, სამეფოში განსაკუთრებით ძლიერი იყო სომები ვაჭართა ფენა, რომელიც ერევალე II-ის მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა. აქვე, ისიც უნდა ითქვას, რომ უამრავი სომები იყო დასაქმებული სამეფო სასახლის კარზე, სადაც მათ საკვანძო თანამდებობები ეკავათ.¹¹⁸

ამრიგად, ირკვევა, რომ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისთვის გარკვეულწილად უკვე მიმდინარეობს სომხური მოსახლეობის სამეფოში ინტეგრაციის პროცესი, რაც თავად იოსებ ემინის თხზულები-დანაც დასტურდება.

დაპირისპირება ლეკებთან და ქართლ-კახეთის სამეფოდან იოსებ ემინის ხელმეორედ გაძევება

ემინი ეხმიანება იმერეთის სამეფოში განვითარებულ მოვლენებს. ავტორის ცნობით, მეფე სოლომონ I ამარცხებს ურჩ მთავრებს და უპირისპირდება ოსმალებს. ამ საქმეში კი მას ლეკეთა რაზმები ეხმარება. მისი თქმით, ლეკების არმიას წარმოშობით სომები ასისთავი, მიქაელი მეთაურობდა, რომელიც ჩვილობისას ტყვედ აიყვანეს და დაღესტანში აღიზარდა. ისე მოხდა, რომ ეს კაცი, რომელიც ამავდროულად ლეკების ერთ-ერთი მეთაური იყო, იმერეთის მეფე სოლომონთან დამხმარე ჯარით გაიგზავნა. ის იმერეთში დაღესტნიდან ჩავიდა, შეუერთდა სოლომონის ჯარს და დაამარცხა 40 000 თურქი და დადიანები (საქართველოს ერთ-ერთი გამორჩეული საგვარეულო, სამეგრელოს მმართველი დინასტია),¹¹⁹ რომლებიც იმუამად ოსმალებთან ერთად სოლომონ მეფის წინააღმდეგ გამოდიოდნენ. ლეკებმა ქართველი დიდებულების სამფლობელოები ააოხრეს და ალაფის სახით ასამდე მონა წასხეს.¹²⁰ საყურადღებოა, რომ ეს მოვლენები ბაგრატ ბაგრატიონის საისტორიო თხზულებაშიც დასტურდება. მისი ცნობით, 1767 წელს იმერეთის სამეფოში არეულობა დაიწყო, იმერეთის მეფე სოლომონ I ტახტიდან ჩამოაგდეს და მისი ბიძაშვილი თეიმურაზი გაამეფეს. ამასთან, ლეონ აბაშიძემ და რაჭის ერისთავმა როსტომმა სამეფოში ოსმალები ჩამოიყვანეს. საპასუხოდ, მეფე სოლომონმა ნიკოლოზ წერეთელს სთხოვა დახმარება, რომელმაც ლეკები ჩაიყვანა

118 გურამ მაისურაძე, საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიის საკითხები (IV-XVIII სს.) (თბილისი: მეცნიერება, 1999), 152-153.

119 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 245-246.

120 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 389.

იმერეთში; ისინი შეებრძოლნენ თურქებსა და განდგომილ დიდებულებს და სოლომონმა სამეფო ტახტი დაიბრუნა.¹²¹ გიულდენშტედტის ცნობით, სოლომონ I-ს ოსმალებთან ერთად დადიანები, გურიელები და რაჭის ერისთავი უპირისპირდებოდნენ, თუმცა ყველა მათგანი და-ამარცხა მეფემ.¹²²

იმერეთში განვითარებულ მოვლენებთან დაკავშირებით საინტე-რესო ცნობას გვაწვდის იოსებ ემინი. მისი გადმოცემით, იმერეთში გადასულ ლეკებს შეთანხმება ჰქონდათ მეფე ერეკლესთან, რომელ-მაც მათ სიტყვა მისცა, რომ მშვიდად გაატარებდა იმერეთის მიმა-რთულებით და უკან, დაღესტანში დაბრუნებისასაც არ შეუქმნიდა რაიმე დაბრკოლებას.¹²³ თუმცა, როგორც აღმოჩნდა, იმერეთიდან ქა-რთლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე გადმოსული ლეკები ერეკლემ გაანადგურა. ლეკების განადგურების შესახებ ცნობებს ომან ხერხე-ულიძეც გვაწვდის და აზუსტებს, რომ ლეკებმა იმერეთში რაჭის სო-ფლები დაარბიეს და ასამდე ქრისტიანი ტყვედ წაიყვანეს დაღესტა-ნში, საპასუხოდ კი ერეკლე მათ მდინარე იორთან დაწვდა და ლეკები ადგილზევე გაანადგურა.¹²⁴

ემინის თხზულების მიხედვით, ამ მოვლენებიდან მოკლე ხა-ნში ერეკლე მეფესა და იოსებ ემინს შორის შედგა საუბარი, სადაც ერეკლე დაინტერესდა, რატომ არ შეასრულა ემინმა მისი ბრძანება და არ იბრძოლა ლეკების წინააღმდეგ. ემინმა უპასუხა, რომ მან გა-მიზნულად არ მიიღო ბრძოლაში მონაწილეობა, რადგან ამ შემთხვე-ვაში ლეკები სოლომონ I-ს დაეხმარნენ და მათზე თავდასხმა უღირს საქციელად მიაჩნდა. ამ საუბრიდან მოკლე ხანში ერეკლე მეფემ ემინი ქართლ-კახეთის სამეფოდან ხელმეორედ გააძევა – იმ შემთხვევაში, თუ ის ამ ბრძანებას არ დამორჩილდებოდა იგი თავისი სიცოცხლით აგებდა პასუხს.¹²⁵ შედეგად, იოსებ ემინმა 1768 წელს, რუსეთ-ოსმა-ლეთის ომის დაწყებამდე, დატოვა ქართლ-კახეთის სამეფო. იგი ჯერ იმერეთის სამეფოში ხოლო შემდეგ სამხრეთით გაემგზავრა.

თხზულების მიხედვით, იმერეთის სამეფოში იოსებ ემინი კარგად მიიღეს. იმერეთის მეფე სოლომონ I-მა ის სადილზე მიიწვია, სადაც მათ შორის საინტერესო საუბარი შედგა. ემინს გამოჰკითხეს მიზეზი,

121 ლომოური, დავით ბატონიშვილი: ახალი ისტორია, ბაგრატ ბატონიშვილი: ახალი მოთხრობა, 53.

122 იოპან გიულდენშტედტი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტომი I (თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1962), 169.

123 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 389-390.

124 ხერხეულიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა, 79.

125 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 392-394.

თუ რატომ დატოვა ქართლ-კახეთის სამეფო. საყურადღებოა, რომ ემინი ყველა შეკითხვას დიპლომატიურად პასუხობდა, ერთ შემთხვევაში კი იგი საკუთარ მჭევრმეტყველებას ციცერონის ორატორულ ნიჭს ადარებს. იგი სოლომონთან საუბრისას ერთ მეტად საინტერესო ფრაზას ამზობს: „...Heraclius, from many years experience in the toils of war, is worthy to be the emperor of Persia, and yourself his generalissimo; provided you will both resolve not to put on always, and everywhere, the religious habit of your holy church, to condemn all others, and to commend yours only. Such conduct will soon bring over the honest Armenians to furnish you with all the necessities of life, and true Christianity will thrive better“...¹²⁶ ვფიქრობ, ემინის ამ დასკვნით სიტყვაში კარგად იკითხება მისი ზოგადი დამოკიდებულება საკუთარი უმთავრესი მიზნისადმი. მიზანი, რომელიც საკუთარ თავში, უპირველესად, ქართველებთან თანამშრომლობის გზით, სომხური მოსახლეობის მუსლიმური ბატონობიდან დახსნას და ამის საფუძველზე ორი ერის საერთო ამოცანების ქვეშ გაერთიანებას გულისხმობს.

დასკვნა

იოსებ ემინის თხზულების ანალიზის საფუძველზე განვიხილეთ ერეკლე II-ის კავკასიური პოლიტიკა 1760-იან წლებში. ალბათ XVIII საუკუნის ეს ათწლეული თავად ემინის მოღვაწეობაში ყველაზე საინტერესო ეპიზოდია. იგი ამ ათწლეულში ყველაზე ახლოს იყო მისი ცხოვრების მთავარ მიზანთან, რომელიც ოსმალეთის იმპერიაში მცხოვრები სომხეთი მოსახლეობისთვის თავისუფლების მოტანას და ამის საფუძველზე ქართლ-კახეთის სამეფოსთან კავშირით ერთიანი ქართულ-სომხური ფედერაციული სახელმწიფოს შექმნას გულისხმობდა.

ვასკვნით, რომ 1760-იანი წლებისთვის სამხრეთ კავკასიაში მცხოვრებ ხალხებს შორის ერეკლე II დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა. ამ პერიოდისთვის მისი პოლიტიკა უფრო მეტად ქართლ-კახეთის სამეფოს გაძლიერებისკენ არის მიმართული, ვიდრე ექსპერიმენტული ქართულ-სომხური ფედერაციული სახელმწიფოს შექმნისკენ. ერეკლეს მიზანი სამეფოს ლეკების თავდასხმებისგან დაცვა, სამხრეთ

126 [...]...მრავალ ომგამოვლილი ერეკლე ნამდვილად იმსახურებს ირანის იმპერატორობას და თქვენ [სოლომონ] მის გენერალისიმუსობას; იმ პირობით, რომ ორივე შეთანხმდებით რომ წინ არ წამოწევთ ყველგან და ყოველთვის თქვენი წმინდა ეკლესიის რელიგიურ წეს-ჩვეულებებს, არ დაგმობთ ყველა სხვას და არ აქებთ მხილოდ თქვენი საკუთარს. ასეთი ქცევა მალე მოიგებს პატიოსანი სომხების გულებს, რომლებიც მოგამარაგებენ ყველანაირი საჭიროებით და ჭეშმარიტი ქრისტიანობა უკეთეს მდგომარეობაში იქნება...“]. იქვე, 403-404.

კავკასიაში არსებულ სახანოებზე საკუთარი ძალაუფლების განმტკიცება და რუსეთის იმპერიასთან სამხედრო-პოლიტიკური თანამშრომლობის საფუძველზე ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში მყოფი ქართული ისტორიული ტერიტორიების დაბრუნება იყო.

ქართულ-სომხური ფედერაციული სახელმწიფოს შექმნის პროექტს რამდენიმე გარემოება უშლიდა ხელს. პირველი თავად იოსებ ემინის მდგომარეობაა. მას არ ჰქონდა საკრამისი მხარდაჭერა სომხური თემისგან, რამაც დიდწილად განაპირობა კიდეც მისი წარუმატებლობა. აგრეთვე, მას არ გააჩნდა რეალური მხარდაჭერა არც ინგლისისგან და არც რუსეთის იმპერიისგან. ასევე, მთელი 1760-იანი წლების განმავლობაში მისთვის დიდი პრობლემა იყო უსახსრობა. გარკვეულწილად, ფინანსების არარსებობის გამო მან ვერ მოახერხა ერთი მხრივ ერეკლე მეფის, ხოლო მეორე მხრივ ეჩმიაწინის ეკლესიის დარწმუნება. მეორე ხელისშემშლელ ფაქტორად თავად ერეკლე II-ის იმუამინდელი პოლიტიკა შეიძლება მივიჩნიოთ, რომელიც, როგორც ალვნიშნეთ, უფრო მეტად იყო მიმართული ქართული სამეფოს გაძლიერებისკენ, ვიდრე ოსმალეთის იმპერიაში მცხოვრები სომხების გათავისუფლებისა და მათთვის ახალი სახელმწიფოს შექმნისკენ.

ერეკლე მეფის პოლიტიკურ ფაქტორს ემატება ეჩმიაწინის ეკლესიის მეთაურის, სიმეონ კათალიკოსის პოზიციაც. სიმეონი სომეხი ხალხისთვის ერთდროულად სულიერი და საერო ლიდერიც იყო, რომელსაც სომეხი ხალხის მუსლიმთა ბატონობისგან გათავისუფლება სხვაგვარად წარმოედგინა. იგი, ემინისგან განსხვავებით, ფრთხილ და თანმიმდევრულ მოქმედებას ანიჭებდა უპირატესობას. ამასთან, იქმნება შთაბეჭდილება, რომ სიმეონ კათალიკოსი განმათავისუფლებელი მოძრაობის წამყვან ძალად არა იოსებ ემინსა და ერეკლე II-ს, არამედ საკუთარ თავსა და ეჩმიაწინის ეკლესიას მოიაზრებდა. 1760-იანი წლებისთვის ეჩმიაწინის ეკლესია არ არის დაინტერესებული ამგვარი სარისკო პროექტის განხორციელებით. სიმეონის მიზანი რეგიონში მცხოვრებ ხალხებზე გავლენის მოპოვება, არსებული პოლიტიკური მდგომარეობის შენარჩუნება და რუსეთის იმპერიასთან კავშირების გაღრმავება იყო.

ამრიგად, 1760-იანი წლებისთვის იოსებ ემინმა ვერ მოახერხა სომხური მოსახლეობისთვის თავისუფლების მოტანა და შესაბამისად ქართულ-სომხური ფედერაციული სახელმწიფოს შექმნის საკითხი, იმუამად, დღის წესრიგში აღარ იდგა. თუმცა, 1780-იან წლებში ერთიანი სახელმწიფოს შექმნის პროექტმა, სხვა სომხური ჯგუფის წყალობით, ახალი სიცოცხლე შეიძინა.

დამოწებანი

ბაგრატიონი, თეიმურაზ. ახალი ისტორია. თბილისი: მეცნიერება, 1983.
ბერძენიშვილი, ნიკოლოზ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტომი II. თბილისი: მეცნიერება, 1965.

-----საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტომი IV. თბილისი: მეცნიერება, 1967.

ბოშიშვილი, ალექსანდრე. მელიქის სახელო საქართველოში. თბილისი: არტანუჯი, 2013.

გიგაური, ლია. საქართველო სიმეონ ერევანცის „მემუარებში“. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1997.

გიულდენშტედტი, იოპან. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტომი I. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1962.

გურული, ვახტანგ. „რუსეთის კავკასიური პოლიტიკა და ერეკლე II“, სამეცნიერო კონფერენცია კავკასია და კავკასიელები: ნაშრომების რეზიუმე, რედ. ეკა კვაჭანტირაძე და ქეთევან ნადირაძე, 5-7. თბილისი: უნივერსალი, 2009.

-----მეფე ერეკლე და რუსეთი. თბილისი: ქართული უნივერსიტეტი, 2018.

კვაჭანტირაძე, ეკა. „ქართული თვითწნობიერება ისტორიულ რეტროსპექტივაში“. გული გონიერი, N5 (2013): 75-96.

ლომოური, თამარ. დავით ბატონიშვილი: ახალი ისტორია, ბაგრატ ბატონიშვილი: ახალი მოთხოვნა. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1941.

მაისურაძე, გურამ. ქართველი და სომები ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში. თბილისი: მეცნიერება, 1982.

-----საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიის საკითხები (IV-XVIII სს.). თბილისი: მეცნიერება, 1999.

მეგრელაძე, დ. ლეკიანობა. თბილისი: ისტორიული მემკვიდრეობა, 2011.

ტუხაშვილი, ლოვარდ. „ქართლ-კახეთის სამეფოს ურთიერთობა კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხებთან მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში“. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, წიგნი 2, რედ. მ. დუმბაძე, 91-108. თბილისი: მეცნიერება, 1972.

შენგელია, ლუიზა. ირანი ქერიმ-ხან ზენდის დროს. თბილისი: მეცნიერება, 1973.

ჩუბინაშვილი, დავით. ქართლის ცხოვრება, ნაწილი II. სანქტ-პეტერბურგი: რუსეთის საიმპერატორო აკადემიის გამომცემლობა, 1854.

ხერხეულიძე, ომან. მეფობა ირაკლი მეორისა. თბილისი: მეცნიერება, 1989.

ჯავახიშვილი, ივანე. საქართველოს საზღვრები. ტფილისი: სახელ-მწიფო სტამბა, 1919.

խաչիկյան, Լ. Ս. Հայ ժողովրդի Պատմություն, Յ. IV, Երեվան: Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Հրատարակություն, 1972.

Չոբանյան, Պավել. Հայ – Ռուս – ՎրաՅական փոխհարաբերությունները ԺՀ. Դարի Երկրորդ կեսին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2006.

Batwagan-Toufanian, Satenig. *Le Piège de l'Orgueil: Un projet républicain en Orient au XVIIIe siècle*. Paris: Presses de l'Inalco, 2018.

Chisholm, Hugh. "Elizabeth (Petrovna)". In *Encyclopedia Britannica*, Vol. 9 (11th ed.), 283-285. New York: Cambridge University Press, 1910.

-----."Northumberland, Earls and Dukes of." In *Encyclopedia Britannica*, Vol. 19 (11th ed.), 787-788. New York: Cambridge University Press, 1911.

-----."Vorontsov". In *Encyclopedia Britannica*, Vol. 28 (11th ed.), 212-213. New York: Cambridge University Press, 1911.

Emin, Joseph. *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*. Calcutta: Baptist mission press, 1918.

Gregorian, Vartan. "The impact of Russia on the Armenians and Armenia". In *Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples*, ed. Wayne S. Vucinich, 167-218. Stanford, California: Stanford University 1972.

Ismailov, Eldar. "The Khans of Karabakh: The Roots, Subordination to the Russian Empire, and Liquidation of the Khanate". *The Caucasus & Globalization*, Vol. 8, issue 1-2 (2014): 127-154.

Kostikyan, K.P. *Persian documents of the Matenadaran*, Vol. 4, Yerevan: Nairi, 2008.

Lang, David Marshall. *The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832*. New York: Columbia University Press, 1957.

Lorentz H. John. *Historical Dictionary of Iran*. Lanham: The Scarecrow Press, 2007.

Mikaberidze, Alexander. *Historical Dictionary of Georgia*. Plymouth: The Scarecrow Press, 2007.

Nalbandian, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement*. London: University of California Press, 1963.

Perry, John R. *Karim Khan Zand*. Oxford: Oneworld publications, 2006.

Raffi. *The Five Melikdoms of Karabagh (1600-1827)*. London: Taderon Press, 2010.

Tsutsiev, Arthur. *Atlas of the Ethno-Political History of the Caucasus*, transl. Nora Seligman Favorov. New Haven: Yale University Press, 2014.

Буткова, П. Г. *Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год*,
часть I. Санкт-Петербург: Типография Академии наук, 1869.

Иоаннисян, А.Р. *Иосиф Эмин*. Ереван: Издательство АН Армянского
ССР, 1989.

Цагарели, А.А. *Грамоты и другие исторические документы XVIII
столетия*, Т.II, В. I. Санкт-Петербург: орд. Проф, 1898.

Grigol Pheradze

Ilia State University, Georgia
Paul Valéry University Montpellier 3, France
grigol.peradze.1@iliauni.edu.ge
DOI: 10.32859/kadmos/15/97-160

Heraclius II's Caucasian Policy in the 1760s (according to the autobiographical memoir of Joseph [Hovsep] Emin)

Keywords: Heraclius II, Joseph Emin, Kingdom of Kartli-Kakheti, Armenia, Georgian-Armenian state project

Introduction

This article discusses the Caucasian policy of the 1760s of Heraclius II, the King of Kartli-Kakheti, according to the autobiographical memoir of the Armenian public figure and political leader of the national liberation movement, Joseph Emin, “The Life and Adventures of Joseph Emin”¹ The Caucasian policy of Heraclius II in the 1760s is a valuable and relevant issue for studies of the early modern history of Georgia and Armenia, especially since it goes beyond the region and acquires global importance. It also concerns the South Caucasus region located at the crossroads of three huge states – the Russian Empire, the Ottoman Empire, and Iran.

Joseph Emin published his autobiographical work in English in 1792, in London. Later, in 1918, the work was republished by his great-grandchild in Calcutta. The second edition is a completed version of the work, in particular, in addition to the main text (that is, the version of 1792), personal letters and documents of Joseph Emin are added to it. I use the second edition for this article. The autobiographical work itself is quite large in volume, with the author providing us with valuable information about his life and adventures. An important part of the memoir is devoted to the description of the political relations between Joseph Emin and Heraclius II.

Obviously, as in the case of all historical sources, this work cannot be completely objective, since its author, Joseph Emin, has his own worldview

¹ Joseph Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin* (Calcutta: Baptist Mission Press, 1918).

and opinions. Yet, based on its comparison with various historical sources and scientific materials, in my opinion, it will be possible to restore the military-political picture of the period of the late 18th century and, accordingly, discuss the Caucasian policy of Heraclius II in the 1760s.

The General Political Situation of the South Caucasus in the 1760s-1770s

By the 1760s-1770s, there were two independent Georgian kingdoms (the Kingdom of Kartli-Kakheti and the Kingdom of Imereti), and many semi-independent khanates in the South Caucasus region. A certain part of the territory of the South Caucasus was occupied by the Ottoman Empire at the time.² Yet, neither the political influence of the Ottomans nor Iran extended to the Kingdom of Kartli-Kakheti.

On January 8, 1762, the King of Kartli, Teimuraz II, who was on a diplomatic mission in the Russian Empire, passed away.³ Accordingly, his son, the King of Kakheti, Heraclius II, ascended to the royal throne of Kartli in 1762, and from then on became the monarch (1762-1798) of the united Kingdom of Kartli-Kakheti.⁴ In the 1750s, the Lezgins regularly plundered the kingdoms of Kartli and Kakheti, which caused significant economic damage to the Georgian kingdoms.⁵ Nevertheless, in the 1760s, Heraclius, like his father, continued an active military policy in the South Caucasus, primarily manifested in the improvement of the political and economic situation of the Kingdom of Kartli-Kakheti, the protection of the borders of the kingdom, and the spreading of power over the neighboring khanates.⁶

The situation in the Armenian part of the South Caucasus was completely different. To explain it, a little historical perspective is needed. In 1045, the Byzantine Empire put an end to the rule of the Bagratuni dynasty in Armenia. As a result of the Seljuk invasions in 1064, Bagratuni's royal city of Ani fell. The results of the Byzantine and Seljuk campaigns were very grave for the Armenians – during this period, many people died, many villages and cities were devastated, and economic systems were destroyed, which ultimately put the Armenian population in the worst situation.⁷ The second Armenian state,

2 Arthur Tsutsiev, *Atlas of the Ethno-Political History of the Caucasus*, transl. Nora Seligman Favorov (New Haven: Yale University Press, 2014), map N3, 6.

3 Alexander Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia* (Plymouth: The Scarecrow Press, 2007), 617-618.

4 Ibid., 285.

5 Nikoloz Berdzenishvili, *Issues of Georgian History*, Vol. 2 (Tbilisi: Metsnireba, 1965), 204.

6 Ibid., 209.

7 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement* (London: University of

which is known as the Armenian Kingdom of Cilicia, was conquered by the Mamluk Sultanate in 1375.⁸ It is significant that after the fall of the Armenian state, a considerable part of the Armenian population took the path of emigration. Thus, in the 11th century, the mass resettlement of Armenians began in almost all directions. Armenian settlements were created in Georgia, Kievan Rus', Iran, the Sultanate of Egypt, the Byzantine Empire, and others. Consequently, by the 18th century, the Armenian state had long ceased to exist, with a significant part of the Armenian population living in the provinces of Van, Erzurum, Kars, Diyarbakir, and Sivas in the Ottoman Empire, while in the territories of the Caucasus considered to be under the influence of Iran, the Armenian population lived mainly in the Erivan, Nakhichevan, and Karabakh khanates.⁹

Thus, in the late Middle Ages, the Armenian people lost their independence and were, in fact, under the rule of Muslim states. It is significant that over the centuries, Armenians had repeatedly wished to gain freedom and restore their independence. In some cases, like the Georgians, or together with them, Armenians asked the European states for help. It also happened that the population began a rebellion in the South Caucasus region with the motive of liberation from the influence of the Ottomans and Iran, although these attempts always ended in vain.¹⁰ Still, a new wave of people's liberation movements began in the South Caucasus in the 1760s; from which period the political orientation towards the Kingdom of Kartli-Kakheti can be seen among the peoples of the South Caucasus and the Middle East. In addition to the Armenian population, Assyrians and Yazidis were also interested in the political connection with the Kingdom of Kartli-Kakheti.¹¹

As a result of the analysis of Joseph Emin's autobiographical work, it is clear that by the 1760s, in the South Caucasus, compared to the previous decades, the political and military influences of both the Ottomans and Iran were significantly weakened, which, accordingly, created an opportunity for the Kingdom of Kartli-Kakheti to improve its economic, political, social and

California Press, 1963), 14-15.

8 Ibid., 15-17.

9 Vartan Gregorian, "The Impact of Russia on the Armenians and Armenia", in *Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples*, ed. Wayne S. Vucinich (Stanford, California: Stanford University 1972), 168-169.

10 Satenig Batwagan Toufanian, *Le Piège de l'Orgueil: Un projet Républicain en Orient au XVIIIe siècle* (Paris : Presses de l'Inalco, 2018), 97-102.

11 Lovard Tukhashvili, "The Relationship of the Kingdom of Kartli-Kakheti with the Peoples of the Caucasus and the Near East in the Second Half of the 18th Century", in *Issues of the History of the Feudal Age of Georgia*, Book 2, ed. M. Dumbadze (Tbilisi: Metsniereba, 1972), 91-95.

military standing. The Russian Empire, prior to the 1760s, and especially before the Russo-Ottoman War (1768-1774), had not been conducting a particularly aggressive imperialist policy in the South Caucasus region, but from the point of view of Caucasian politics, the Empire's was indeed preparing suitable ground for the future conquest of the South Caucasus region.¹² Obviously, the political circles of the Russian Empire were well aware that settling in the South Caucasus required some time and appropriate preparation. For this reason, on the one hand it was necessary to weaken the influence of the Ottomans and Iran, and on the other to actively cooperate with the people living in the region (especially the Christian population).

A detailed study and analysis of Emin's memoir has revealed how difficult the political situation was in the South Caucasus region in the 1760s. We also see how strong a political influence and authority Heraclius II had in the 1760s, both in the Kingdom of Kartli-Kakheti and among the neighboring khanates and peoples. At the same time, the Armenians living in the territory of the Ottoman Empire were expressing great dissatisfaction with the Turkish rule and, accordingly, there was a great desire to gain freedom and rid themselves of the Muslim influence.

Joseph Emin's First Journey to the Kingdom of Kartli-Kakheti

Joseph Emin was born in Hamadan¹³ in 1726. Due to the events that happened in the Middle East, his family had to change their place of residence several times.¹⁴ Later, Emin left his family and traveled to England to seek his fortune. He soon made an appearance and, with the support of Hugh Percy, Duke of Northumberland (1714-1786¹⁵), he began studying at the Woolwich Military Academy.¹⁶ According to the memoir, after completing his studies, Emin traveled to the continental part of Europe, the South Caucasus, and the Russian Empire. He first came to the Kingdom of Kartli-Kakheti and there personally met King Heraclius II, in 1763. Joseph Emin is thought to have traveled to the Kingdom of Kartli-Kakheti in 1763-1765 and 1767-1768.

According to the autobiographical work, Joseph Emin entered the terri-

12 Vakhtang Guruli, "The Caucasian Policy of Russia and Heraclius II", in *Scientific Conference Caucasus and Caucasians: Abstracts of Papers*, ed. Eka Kvatchantiradze and Ketevan Nadiradze (Tbilisi: Universali, 2009), 5.

13 A city in western Iran.

14 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 5.

15 Hugh Chisholm, "Northumberland, Earls and Dukes of", in *Encyclopedia Britannica* Vol. 19 (11th ed.) (New York: Cambridge University Press, 1911), 787-788.

16 А.Р. Иоаннисян, *Иосиф Эмин* (Ереван: Издательство АН Армянского ССР, 1989), 33.

tory of the Kingdom of Kartli-Kakheti from the Russian Empire, through the Caucasus Mountains. He initially stopped in Stepantsminda, where the local ruler was told by Heraclius to give Emin appropriate accommodation. A few days later, by order of the king, Emin left for Tbilisi, the capital of the Kingdom of Kartli-Kakheti. He had with him a letter issued in his name by the representative of the Russian Imperial Court, Count Vorontsov (Russian Imperial Chancellor Mikhail Illarionovich Vorontsov [1714-1767]¹⁷), in which he gave a recommendation for Emin and urged King Heraclius to welcome him.¹⁸ Prior to that, Emin had managed to get close to the representatives of the Russian Imperial Court with letters of recommendation and support from his English friends.

Right before arriving in Kartli-Kakheti, Emin sent a letter twice to Heraclius II and offered his service to the king.¹⁹ Of particular interest is Emin's first letter²⁰ sent to Heraclius, which he wrote while he was still in England and had not yet visited the Kingdom of Kartli-Kakheti, nor the Russian Empire. In the very first paragraph of the letter, Emin refers to Heraclius as the King of Georgians and Armenians. He reveals to the king his main goal – the liberation of the Armenian people living in the eastern territories of the Ottoman Empire. He also notes that, for hundreds of years, the Georgian and Armenian Christian peoples were subjugated by Iran, and now they were his subordinates and therefore free from Iranian submission. At the same time, he adds that the time will come when the Christians remaining in the Ottoman Empire will also gain freedom.²¹ When talking about Armenians already freed from the power of Iran, Emin primarily refers to the Khanate of Eriwan and the five Melikdoms of Karabakh. Thus, based on that first letter, it is clear that in Emin's view, Heraclius II is the protector and king of both Georgians and Armenians, and that, therefore, without his direct efforts, it would be impossible to liberate the Armenians living in the Ottoman Empire, and, to this end, Joseph Emin offers himself and his service to Heraclius.

The first meeting between King Heraclius and Emin is also interesting, when he says: "...I have left a country which is no less than a paradise upon earth, and preferred Georgia or Armenia, which, without you (whom God

17 Hugh Chisholm, "Vorontsov", in *Encyclopedia Britannica* Vol. 28 (11th ed.) (New York: Cambridge University Press, 1911), 212-213.

18 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 205-206.

19 According to Emin's memoir, Joseph Emin never received an answer to these letters from Heraclius II.

20 Ibid., 108-113.

21 Ibid., 108-109.

preserve), would be no more than chaos...”²² Obviously, in this case, Emin is comparing England to heaven, where he made many successful friends and received a military education. Emin claims that without King Heraclius, Armenia and Georgia²³ would be doomed to chaos. At the same time, Emin revealed his idea to Heraclius and offered to carry out a military reform, which involved the creation of an institution similar to a military academy. Emin speaks highly of the European military experience and adds that if European martial arts were used, Heraclius would be able to defeat the army of any Asian state. It is true that Heraclius accepted Emin’s offer, but he emphasized that creating a military academy with enthusiasm alone, but without funds, would be impossible.²⁴

A Political Crisis with Iran

After the assassination of Nader Shah Afshar (Shah of Iran in 1736-1747²⁵), great unrest began in Iran. Throughout the country, bloody conflicts kicked off between different groups and feudal lords to seize power. As a result, Iran slowly lost its influence.²⁶ About 15 years of chaos ended with the arrival of the Zand dynasty, and, by the 1760s, Karim Khan Zand (the ruler of Iran, “*the Wakil*”²⁷ 1751-1779²⁸) had already defeated most of his rivals, and practically ruled Iran alone.²⁹

According to Emin’s memoir, a few days after his audience with the king, Heraclius received an alarming message from Karim Khan Zand. As it turned out, after defeating his rivals in Iran, Karim Khan Zand was heading to conquer the South Caucasus. Emin says the ruler of Iran had sent an ultimatum to Heraclius and demanded that the members of the royal family and noble families be sent to him, along with financial obligations.³⁰

Yet historian of the royal court of Heraclius II, Oman (Mdivanbeg) Kherkheulidze, provides us with no information of such an ultimatum sent by Karim Khan. Instead, he speaks about the capture of Azad Khan (a mili-

22 Ibid., 206.

23 Joseph Emin mainly refers to the Kingdom of Kartli-Kakheti as Georgia.

24 Ibid., 207-208.

25 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 472.

26 Luiza Shengelia, *Iran under the Rule of Karim Khan Zand* (Tbilisi: Metsniereba, 1973), 61-62.

27 Guardian, Karim Khan Zand chose this title for him.

28 John H. Lorentz, *Historical Dictionary of Iran* (Lanham: The Scarecrow Press, 2007), 156.

29 Shengelia, *Iran under the Rule of Karim Khan Zand*, 89-90.

30 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 209.

tary leader of Afghan origin, d. 1781³¹) by Heraclius, who was one of Karim Khan's opponents, in 1760, and his being sent to the Iranian ruler.³² Due to this political move, the relations between Karim Khan Zand and King Heraclius warmed, and, as a result, Iran recognized Heraclius' unconditional political influence over the South Caucasus.³³ Of this, Oman Kherkheulidze notes that after Heraclius' political maneuver, the ruler of Iran called on the various khans of the South Caucasus to obey King Heraclius.³⁴ It is noteworthy that in his historical work, Teimuraz Bagrationi (a son of the last king of Kartli-Kakheti George XII, 1782-1846³⁵) also gives us information about the capture of Azad Khan by Heraclius and his handover to Karim Khan, adding that Karim Khan thanked Heraclius with an appropriate tribute.³⁶ I think that Teimuraz Bagrationi in this "tribute", like Oman Kherkheulidze, refers to Karim Khan's recognition of the power of Heraclius over the khanates. Obviously, in relation to the khanates of the South Caucasus, we are primarily talking about the khanates of Erivan, Ganja and Nakhichevan, which were the tributary khanates of the Kartli-Kakheti kingdom in the late 18th century.³⁷

Emin provides us with different information on Azad Khan, however. According to his works, after receiving Karim Khan's ultimatum, King Heraclius asked Emin for advice. Emin considered it categorically inadmissible for Heraclius to agree to Karim Khan's terms, and suggested he start a war. In order to support his position, he reminded the king of the example of Azad Khan. Emin said that Azad Khan had been defeated by King Heraclius and then sold as a captive by Afghans to Karim Khan for 300 tumans. Thus, like the Georgian chroniclers, Emin also confirms the fact of Heraclius' and Azad Khan's confrontation, and the sending of the latter to Karim Khan, although, unlike them, he names the Afghans as the mediators who sold Azad Khan to the Iranian ruler for 300 tumans.³⁸ After the incident of Azad Khan, as mentioned, the diplomatic relations between Karim Khan and Heraclius II were settled. Thus, Emin's statement regarding Karim Khan's ultimatum seems strange. It is significant that there is no information about this ultimatum in the available scientific materials.

31 John R. Perry, *Karim Khan Zand* (Oxford: Oneworld publications, 2006), 47.

32 Oman Kherkheulidze, *The Reign of Heraclius II* (Tbilisi: Metsniereba, 1989), 58-59.

33 Berdzenishvili, *Issues of Georgian History*, Vol. 2, 207-208.

34 Kherkheulidze, *The Reign of Heraclius II*, 59.

35 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 176.

36 Teimuraz Bagrationi, *Modern History* (Tbilisi: Metsniereba, 1983), 51.

37 Tsutsiev, *Atlas of the Ethno-Political History of the Caucasus*, Map N3, 6.

38 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 210.

Emin continues the story and tells us how the Kingdom of Kartli-Kakheti survived the wrath of Karim Khan. He cites the rebellion started in Iran by Zaki Khan, who was one of the army chiefs and the brother of Karim Khan, as the reason for this, due to which Karim Khan was forced to withdraw his army and started moving deeply and quickly back into Iran.³⁹ Zaki Khan was one of the best commanders of Iran, excelling during his battle against Fath-Ali Khan Afshar. After the rebellion, Karim Khan left the South Caucasus with his army and headed for Isfahan. In the end, Karim Khan defeated his rebellious brother, and Zaki Khan became his loyal subject again. Thus, as mentioned above, by 1762-1763, Karim Khan had already defeated all his rivals, and was, therefore, the ruler of a large part of Iran.⁴⁰

It is clear that, at the time, the withdrawal of Iranian troops from the South Caucasus was in the political interests of Heraclius II. Moreover, Karim Khan Zand's prolonged stay in the region would directly or indirectly threaten the security of the Kingdom of Kartli-Kakheti. However, as much as Karim Khan's return to Iran was a happy fact for Heraclius, it was one of sadness for Joseph Emin. When Karim Khan returned to Iran, Emin offered to the follow Iranian ruler and attack him, but the Heraclius refused.⁴¹

We can find several explanations for such a categorical refusal. First of all, the Kingdom of Kartli-Kakheti in the 1760s was not a state that could independently march on Iran without a strong ally. Also, as mentioned, the power was concentrated in the hands of the Zand dynasty in Iran and it was a country no longer in chaos. This circumstance potentially increased the risk of failure should Heraclius have begun a military campaign. The Kingdom of Kartli-Kakheti in the 1760s had no territorial claims over Iran; moreover, as mentioned above, Heraclius' influence went beyond the borders of his kingdom and extended to the khanates of the South Caucasus – a situation accepted by Karim Khan himself. As such, in the 1750s, the primary problem to be solved in the Kingdom of Kartli-Kakheti was the uncontrollable raids of the Lezgins, and blocking the road and attacking Karim Khan's army on its way back to Iran would have been nothing but political suicide for Heraclius. In relation to this issue, one of the passages in Emin's work is interesting: "...But to speak the truth, Emin⁴² was not at all pleased with Carim's marching back from Romia* (Urmia) to Isphahan; had that prince come to Georgia, he might have acquired the glory of dying honorably, or have performed service sufficient to win the prince's heart, and thus have succeeded in his main design, delivering the Ar-

39 Ibid., 210-211.

40 Perry, *Karim Khan Zand*, 51-54.

41 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 211-212.

42 Joseph Emin always speaks in the third person in his autobiographical memoir.

menians, and forming a respectable alliance with Georgia, and then becoming tributary to a Christian power..."⁴³ It is clear here that the military force of Karim Khan Zand was encamped in "Romia* (Urmia)", that is, near the city of Urmia or Lake Urmia. Also, in this case, Emin honestly shares with us his main aims: winning the heart of Heraclius II, involving the Armenians on the side of the Georgians in the expected conflict, and forming a worthy alliance between the peoples after the victory.

I think that, in this case, in the formation of a worthy alliance between the Georgian and Armenian peoples, Emin may mean the creation of a Georgian-Armenian federal state, especially if a "worthy alliance" can only be called an alliance when all parties are in equal positions and their political interests are accordingly protected. I will return to this issue later.

The Question of the Lezgins in the 1760s

According to the historical writings of Oman Kherkheulidze, throughout the 1760s, Heraclius repeatedly had to repel the Lezgins and prevent their raids in the kingdom. Obviously, the Lezgin attacks would not and could not remain unnoticed by Emin. After the reports related to Karim Khan Zand, Emin tells us about the confrontation between Heraclius and one of the Lezgin leaders, the 78-year-old Chonchol-Musa. According to the information provided by Kherkheulidze, Chonchol-Musa had been raiding the Kingdom of Kartli-Kakheti since the 1750s, and the Georgians had been unable to capture him.⁴⁴ Emin points out that at this time, Chonchol-Musa, along with 200 warriors, were captured alive by the Georgians and were brought to the king on a mule.⁴⁵ The leader of the Lezgins, doomed to death, reminded the King of their mutual past and accused Heraclius, and his father, Teimuraz II, of instigating him, Chonchol-Musa, to disturb and enslave the inhabitants of the Kingdom of Kartli. It is significant that Kherkheulidze does not provide us with any information regarding the mentioned statement. According to Emin's memoir, shortly before the capture of Chonchol-Musa, a conversation took place between himself and King Heraclius, seeing Emin telling the king that it was thanks to the Lezgins and their raids that Heraclius had maintained such a strong authority and power in the Kingdom of Kartli-Kakheti. In his opinion, the Lezgins represented Heraclius' best military forces, especially since it was they who had raided and oppressed the Georgian principalities, as a result of

43 Ibid., 211.

44 Kherkheulidze, *The Reign of Heraclius II*, 57-58.

45 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 214.

which all the nobles are forced to remain Heraclius' loyal subordinates. According to Emin, Heraclius did not initially pay attention to the Lezgins entering the country, and only after they destroyed villages and enslaved people did the king head out to repel them, doing so with minimal military losses. Thus, he acquired the name of conqueror, and the nobles, impoverished and exhausted by the raids, were forced to serve him without a word. After that, Emin went further and recalled the events of Shah Abbas's (Shah of Iran in 1588-1629⁴⁶) period, when, after his invasion, the nobles of Kartli, instead of helping, sold many Kakhetians to the Turks, as a result of which the Kingdom of Kakheti was deserted. Heraclius became the King of Kakheti by Nader Shah's confirmation, and from that time began to rule the country in order to subjugate the nobles: although he did not sell his subjects to Muslims, he did it with the hands of the Lezgins. Heraclius thus gained the name of the protector of Christians. Emin adds at the end: "...You have only this to answer before God, and the world will vouch for you, that you have sold no Christian as a slave to the Mahomedans, like the nobles of Cartuel; but you have suffered them by thousands and thousands to be made captives by the Lazguis..."⁴⁷

It is known that at the beginning of the 17th century, there was a tense political situation between the kingdoms of Kartli and Kakheti⁴⁸. My aim is not to analyze these relations, however, as regards the policy of Heraclius II towards the Lezgins, in this case, Joseph Emin is most likely wrong. For example, let's recall that in 1760, Teimuraz II went on a diplomatic mission to the Russian Empire. One of the goals of this diplomatic mission was to obtain help from the Russian Empire for the Georgians and get manpower or enough funds to hire troops in order to stop the Lezgins. It is significant that this diplomatic mission achieved no results because, at that time, the Russian Empire was involved in the "Seven Years' War," and its attention was completely directed towards Europe. At the beginning of 1762, the Russian Empress Elizabeth I (1709-1762⁴⁹) passed away, and a few days later, Teimuraz II also passed.⁵⁰ According to Emin's memoir, his presence at the Russian Imperial Court coincided with Teimuraz II's. While in Russia, he got to know Teimuraz personally, and visited him at home. As it turns out, there were many political discussions conducted between them regarding the Kingdoms of

46 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 62-63.

47 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 212-214.

48 Nikoloz Berzenishvili, *Issues of Georgian History*, Vol. 4 (Tbilisi: Metsniereba, 1967), 115-116.

49 Hugh Chisholm, "Elizabeth (Petrovna)", in *Encyclopedia Britannica* Vol. 9 (11th ed.) (New York: Cambridge University Press, 1910), 283-285.

50 David Marshall Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832* (New York: Columbia University Press, 1957), 154-155.

Kartli and Kakheti, as well as the problem of Armenia and the Lezgins. Moreover, Emin was set to come to the South Caucasus with Teimuraz.⁵¹ His words about the death of Elizabeth I and Teimuraz II are interesting: "...But, alas! To the great misfortune of Emin, and to all the Armenians, she died in the month of December; and exactly a fortnight after, died King Tahmuras of Georgia. Emin was left again fatherless and motherless."⁵²

The battles of Mchadijvari in 1754 and Kvareli Castle in 1755 can also be used as arguments, where one of the Lezgin chieftains, Nursal-Beg, attacked the Georgian kingdoms. In both cases, Teimuraz and Heraclius quickly responded to the Lezgin attacks, and won.⁵³ The 1760 battle near Atotsi Fortress is also worth noting, seeing Heraclius II defeat the Lezgins' chieftains Chonchol-Musa and Kokhta.⁵⁴ However, according to Oman Kherkheulidze, in the 1760s alone, apart from small battles, there were seven important battles between Heraclius and the Lezgins. In all cases, Heraclius immediately responded to the attacks and won.⁵⁵ Thus, I conclude that in this case, Emin's view of the situation is mostly wrong.

The Project for Creating a Unified Georgian-Armenian State (the 1760s)

According to Emin's memoir, after one Lezgin incident, King Heraclius offered Emin a specific plan for a campaign in Erivan Khanate, after which Emin began to correspond with Bishop Hovnan of the Holy Karapet Monastery in the city of Mush in the Ottoman Empire. Hovnan's answer came quickly, and he promised Emin help by sending 4000 Armenian fighters for the benefit of the military operation, but only if Heraclius II supported the initiative.⁵⁶ In this case, the bishop's hopes were based on the Armenians, Yazidis and Assyrians living in the eastern territories of the Ottoman Empire. It is noteworthy that by the middle of the 18th century, there was a political and economic crisis in the Ottoman Empire. At the same time, the influence of the Sultan, that is, the central government, was weakening due to the increase in the power of the pashas⁵⁷ ruling the local regions. The social and economic situation of the local Armenian population was worsening by the day. To a certain extent, this also explains why the Armenian population was fully ready to unite with the

51 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 173-177.

52 Ibid., 176-177.

53 D. Megreladze, *Lezgins in Georgia* (Tbilisi: Historical heritage, 2011), 92.

54 Ibid., 112.

55 Kherkheulidze, *The Reign of Heraclius II*, 58-60.

56 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 216-217.

57 Governors.

Georgian army in order to attack the Ottoman Empire with joint forces. At the same time, the political success of Solomon I (King of Imereti in 1752-1784⁵⁸), who was more or less successful at resisting the Ottomans in the 1760s, must also be taken into account.⁵⁹

Joseph Emin had, while traveling to Anatolia, Erivan Khanate and Karabakh, interested Armenian nobles and clerics in the liberation plan of the Armenian population, although only the Anatolian Armenians, and especially Bishop Hovnan, expressed readiness for a real fight and rebellion, with the latter quickly winning the favor of the Yazidis, Kurds and Nestorian Assyrians.⁶⁰ According to Emin's memoir, a single order from Heraclius II would have been enough for them to start the rebellion.

Yet, the revolt planned by Emin and Bishop Hovnan did not begin in Anatolia, because Heraclius refused to start a new military campaign. In this case, Heraclius' reticence can be explained as being for political, military and economic reasons. First, such a military campaign would have been too risky and dangerous for Heraclius. Supporting the rebellion and/or providing assistance (manpower, financial funds) would mean complicity in it, and since the rebellion had to be started directly on the territory of the Ottoman Empire, in Anatolia, it would have been equivalent to a direct declaration of war on the Ottomans. Further, Heraclius could not take such a political step without a strong ally. In the event of an impending conflict, only one state – the Russian Empire – could have been considered as such an ally at that time. In addition, the Kingdom of Kartli-Kakheti had its own, personal territorial claims against the Ottomans: Heraclius had a claim on the territories of the Akhaltsikhe region (Childir Eyalet), that centuries prior was part of the Kingdom of Georgia.⁶¹ This political aim was confirmed in the Russo-Ottoman War (1768-1774), during which Heraclius' main motivation was the annexation of the territories of the Ottoman Akhaltsikhe region.⁶²

In addition, the economic factor should be taken into account. Starting a war directly on the territory of the Ottoman Empire would require solid economic and financial capabilities. The fact that the Kingdom of Kartli-Kakheti in the 1760s did not have sufficient financial capabilities is confirmed in Emin's memoir when Heraclius accepted the idea of creating a military academy, yet

58 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 585-586.

59 L. S. Khachikyan, *History of Armenia*, Vol. 4 (Yerevan: ed. Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1972), 203-206.

60 Guram Maisuradze, *Relations between the Georgian and Armenian Peoples in the 13th-18th centuries* (Tbilisi: Metsniereba, 1982), 263.

61 Ivane Javakhishvili, *Borders of Georgia* (Tiflis: State printing house, 1919), 38-39.

62 Berdzenishvili, *Issues of Georgian History*, Vol. 2, 217.

pointed out the lack of financial resources to do so. We can thus conclude that in the 1760s, Heraclius' political and military interests were primarily related to the return of Georgian historical territories, and, therefore, we must assume that his plans did not include the unification of the Armenians scattered throughout the South Caucasus and the creation of a state for them. Thus, from the point of view of Caucasian politics, the long-term and at the same time strategic goal of Heraclius II in the 1760s was to strengthen the position of Kartli-Kakheti at the expense of weakening the influence of the Ottomans in the region, which, in turn, indirectly strengthened the Russian Empire in the region. As for the short-term aims, it was important for Heraclius on the one hand to protect the existing borders of the kingdom from attacks by the Lezgins, and on the other to preserve the subordinate political units (the Erivan, Ganja and Nakhichevan khanates). For example, the Khanate of Erivan alone paid 3000 tumans annually to the Kingdom of Kartli-Kakheti as a tribute.⁶³

From the political point of view, the ambiguous position of the Armenian Church is also worth considering. It is clear from Emin's memoir that his project, that is, the initiation of a rebellion by the Armenian population living in the Ottoman Empire, and later the issue of creating a united, federal Georgian-Armenian state, was not in the interests of Etchmiadzin, and especially of Simeon I Yerevantsi (Catholicos of all Armenians in 1763-1780⁶⁴). As it turns out, not only the initiation of the rebellion, but also the presence of Joseph Emin at the royal court of Kartli-Kakheti was considered unacceptable to Catholicos Simeon. According to Emin's memoir, Simeon I wrote a letter to Heraclius, where he emphatically refers to Heraclius II as the King of Armenia and Georgia, and at the same time demanded he expel the foolish "Armenian prince" (that is Joseph Emin) from the kingdom. This letter made Heraclius very angry – it was not clear to him how Simeon could call him the king of Armenia and in the same letter mention Joseph Emin as the prince of Armenia, or how Emin, born in Hamadan, could be referred to as a "prince".⁶⁵

One glance at the life of Simeon Catholicos is enough to realize that he was definitely not a person to write such a tactless and ambiguous letter to Heraclius without reason. Simeon's mention of Heraclius as the king of Armenia, and Emin as the prince of Armenia in the same letter, served the sole purpose of creating a feud between Heraclius and Emin. Simeon had a number of motives to do so: first, Simeon Catholicos knew King Heraclius very well, and

63 Lia Gigauri, *Georgia in the "Memoirs" of Simeon Yerevantsi* (Tbilisi: University of Tbilisi publishing house, 1997), 11.

64 Ibid., 4.

65 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 218-219.

therefore knew what political and military capabilities the Kingdom of Kartli-Kakheti had. He knew the Kingdom of Kartli-Kakheti would not have had the strength to conduct military operations directly in the Ottoman Empire in order to liberate the Armenian population. Even if Heraclius had taken such a risk and achieved some success with the help of the Armenian population, he would have had to confront Iran along with the Ottomans. After all, the project of creating a Georgian-Armenian state with a new federal arrangement in the South Caucasus meant the unification of the regions inhabited primarily by Armenians (the territories located in the east of the Ottoman Empire, the khanates of Erivan and Karabakh). Of course, the implementation of such a project by Heraclius in the 1760s would have inevitably led to opposition from Iran, especially since, at that time, Iran considered a significant part of the territories of the khanates of the South Caucasus as falling within its own sphere of influence. The latter is clearly confirmed by Karim Khan Zand's military campaign against the khanates on the territory of modern Azerbaijan in 1759-1763.⁶⁶ This military campaign primarily served to strengthen Iran's positions in the Middle East and South Caucasus. Karim Khan's attitude towards the Etchmiadzin Church is also noteworthy. As it turns out, by the 1760s, the Etchmiadzin Church was formally patronized by the ruler of Iran. One particular document from among Matenadaran's Persian documents is interesting, where it becomes clear that in 1763-1764, Karim Khan formally confirmed Simeon as a Catholicos via the issuing of a special order.⁶⁷ Along with this, it should be taken into account that the creation of such a federal state would necessarily have resulted in disruption to the balance of power in the region, which in turn would have increased the risk of new wars and bloodshed.

There is another opinion, according to which Heraclius II deceived Joseph Emin. According to this version, which contradicts the autobiographical memoir of Joseph Emin, Simeon Catholicos, in the letter sent to Heraclius, was not asking him to expel Emin from the kingdom, but simply advising him to be careful. However, Heraclius made Emin believe that Simeon had demanded his expulsion, and therefore he could not support the rebellion of the Armenian population. It turns out that Simeon Catholicos personally supported the goals of Joseph Emin, but, in this case, he did not consider Emin the right leader of the rebellion and liberation movement.⁶⁸ Although to some extent this opinion also has a logical explanation, I do not share it, because according

66 Perry, *Karim Khan Zand*, 43-46.

67 K.P. Kostikyan, *Persian Documents of the Matenadaran*, Vol. 4 (Yerevan: Nairi, 2008), 188-191.

68 Pavel Chobanyan, *Armenian-Russian-Georgian Relations in the Second Half of the 18th Century* (Mother See of Holy Etchmiadzin, 2006), 84-85.

to the memoir of Joseph Emin, it can be seen from the actions of Simeon that he was against Emin's ideology too. Also, if we take into account the fact that Joseph Emin was quite an active person at the court of the Kingdom of Kartli-Kakheti, and also had sufficient contacts with the Armenian population, it is hard to believe he could miss such an important fact and be so easily misled by King Heraclius.

As mentioned, by the late 18th century, there was no unified Armenian state. In this situation, the only unifying institution of the Armenian nation was the Church. Thus, the Armenian Church accommodated both the function of the state, and the orientation of national belonging.⁶⁹

According to Emin's memoir, in the late 18th century, there were four Armenian churches (patriarchates): Etchmiadzin (in the Khanate of Eriwan), Cilicia (in the southeastern part of the Ottoman Empire), Akhtamar (in the eastern part of the Ottoman Empire) and Gandzasar (in the Khanate of Karabakh).⁷⁰ It is known that Simeon I took tireless care of the growth of the influence of his own Church, that is, Etchmiadzin, and he was especially annoyed by the apostasy of the patriarchs of Gandzasar, and made every effort to reduce the influence of the Catholicos of Gandzasar on the Armenian population.⁷¹ As such, it is clear that Simeon would not allow another clergyman to conduct any kind of political negotiations with King Heraclius instead of him, and especially within his own Church. This is also confirmed by the fact that Simeon excommunicated friend and ally of Joseph Emin, Bishop Hovnan of St. Karapet Monastery, from the Church shortly after the start of negotiations between Heraclius and Emin, accusing him of patronizing the Catholics, and of heresy.⁷²

At the same time, we may assume that one of Simeon's aims was to preserve the existing status quo, at least until such a power appeared in the region that could adequately resist the Ottomans and Iran, and liberate the Armenian people from Muslim domination – and such a power would most likely be the Russian Empire.⁷³ In order to maintain the existing political situation, Simeon declared Heraclius as the King of Armenia, and on the other conducted his own policy without the king's permission, and therefore independently from him. For example, the case of Assyrian Bishop Isaiah is interesting: At the end of the 1760s, Isaiah was negotiating with King Heraclius on the joining of the

69 Eka Kvatchaniradze, "Georgian Self-Awareness in Historical Retrospect", *Guli Gonieri*, N5 (2013): 75-76.

70 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 218.

71 Gigauri, *Georgia in the "Memoirs" of Simeon Yerevantsi*, 9.

72 Иоаннисян, *Иосиф Эмин*, 126.

73 Ibid., 141-142.

Assyrians to the Kingdom of Kartli-Kakheti. While he was returning from Tbilisi, by the order of Simeon Catholicos, he was thrown into the dungeon at Etchmiadzin. A letter dated September 26, 1770, reveals that Heraclius had to take special measures to save him.⁷⁴ This fact also shows that Simeon I never suffered from a lack of information: He always followed Heraclius II's policy, and was generally aware of the political events taking place at the court of the Kartli-Kakheti kingdom. As such, Simeon would definitely know what kind of negotiations Isaiah was conducting with Heraclius. In this case, Simeon Catholicos took the liberty of taking a political decision on the Georgian King's behalf. By seizing the Assyrian bishop, Simeon demonstrated his indirect antagonism against Heraclius II's regional policy.⁷⁵

For Simeon I, it was categorically unacceptable that some European clergymen were traveling and spreading European economic relations, lifestyle, and especially the Catholic religion in Armenia and the Kingdom of Kartli-Kakheti. This is clearly confirmed in one of his letters to Heraclius, where he reproaches the king and categorically asks him to expel the European clergy from his kingdom.⁷⁶ Simeon was well aware of the difficult political situation of the current Armenian population, and of Etchmiadzin itself. He always sought a balanced policy with the Ottoman Empire and Iran, and he recognized that the creation of a unified Georgian-Armenian state would be led by the Georgians, especially since Armenia did not have a king at that time, and, therefore the Georgian Bagrationis would become the full-fledged rulers of Armenia. This issue was also discussed by Emin in his memoir. During one of the conversations held between him and Heraclius, Emin said that it was inconceivable to him how Joseph Emin, the son of Hovsep from Calcutta, could ascend to the throne of Armenia, when the real sovereign, that is Heraclius II, with his seven princes and five daughters as beautiful as angels, were alive.⁷⁷ As a result of the analysis of Emin's memoir, it is proven that he, in some cases, could barely imagine himself on the throne of the future Kingdom of Armenia. In any case, it is clear that he always faced the problem of legitimacy as a "prince". This issue is somewhat confirmed by his second letter to Heraclius, in which he asks the king for his daughter's hand in marriage (at that time, Joseph Emin had not yet visited the Kingdom of Kartli-Kakheti, and therefore he did not

74 А.А. Цагарели, *Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия* Т.II, В. I (Санкт-Петербург: орд. Проф, 1898), 60-61.

75 Tukhashvili, "The Relationship of the Kingdom of Kartli-Kakheti with the Peoples of the Caucasus and the Near East in the Second Half of the 18th Century", 95-96.

76 Maisuradze, *Relations between the Georgian and Armenian Peoples in the 13th-18th Centuries*, 267.

77 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 229.

know Heraclius II personally) and for a marriage certificate.⁷⁸ From this honest letter, which dates back to 1760, it can be assumed that for Emin, who was a merchant's son, becoming relatives with Heraclius II, through his marriage to a member of the royal family, would have been beneficial to him, especially because, as is clear from the memoir, the Armenian population often regarded Joseph Emin as their "prince" and recognized him as a savior. He realized that he was not noble and did not belong to any noble family, and later called this letter "the biggest mistake of his life."⁷⁹

The creation of a new state that gave priority to the Georgians would automatically lead to a decline of the role of the Etchmiadzin Church in the region. According to Emin's memoir, Heraclius himself had the desire to unite the Georgian and Armenian churches, claiming that the only thing separating the Georgian and Armenian Christian peoples from each other was their different beliefs. In the opinion of the king, it would have been good if both parties renounced some "useless" rites and rules so as to restore brotherhood and unity among the peoples.⁸⁰ Georgian monarchs David IV (King of Georgia in 1089-1125⁸¹) and Tamar (King of Georgia in 1184-1210⁸²) had also been interested in the unification of the Georgian and Armenian churches. This was facilitated by the fact that the jurisdiction of Georgia extended to the main parts of Armenia.⁸³ Yet, the issue of creating a Georgian-Armenian federal state was never seriously discussed until the 18th century,⁸⁴ though the Georgian and Armenian political circles mentioned their interest in the issue of uniting the Georgian and Armenian peoples for common goals as early as the first half of the 18th century, during the reign of Vakhtang VI, King of Kartli. Vakhtang VI had close ties with the representatives of the Armenian liberation movement.⁸⁵ Later, as mentioned above, the issue of creating a unified Georgian-Armenian federal state was already being seriously discussed in the latter half of that century, during the reign of Heraclius II of Kartli-Kakheti.

Thus, we can conclude that by the 1760s, before the beginning of the Russo-Ottoman war, the political interests of Heraclius II and Simeon Catholi-

78 Ibid., 155.

79 Ibid., 154.

80 Ibid., 228.

81 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 253.

82 Ibid., 598.

83 Maisuradze, *Relations between the Georgian and Armenian Peoples in the 13th-18th Centuries*, 266.

84 Tukhashvili, "The Relationship of the Kingdom of Kartli-Kakheti with the Peoples of the Caucasus and the Near East in the Second Half of the 18th Century", 100.

85 Maisuradze, *Relations between the Georgian and Armenian Peoples in the 13th-18th Centuries*, 203-204.

cos, to some extent coincided in the sense that it was important for both of them to maintain the existing political situation in the region. Heraclius' military campaign in the Erivan khanate was not aimed at limiting the influence and power of Simeon, but primarily to punish and subjugate the disobedient ruler of Erivan, Hoseyn Ali Khan and to restore order in the khanate and ensure the receipt of an annual tribute. It is significant that, according to Oman Kherkheulidze, in the 1760s, King Heraclius marched to Erivan Khanate twice, in 1767 and 1769 – in both cases against the Kurdish inhabitants in Erivan, because they had not paid the tribute imposed on them,⁸⁶ while, according to Bagrat Bagrationi (a son of King George XII, 1776-1841⁸⁷), Heraclius marched on the Erivan Kurds in 1764.⁸⁸

Thus, we can conclude that in terms of political direction, Simeon Catholicos was more in favor of the growth of the influence of the Russian Empire in the South Caucasus than of the Kingdom of Kartli-Kakheti. At the end of the 1760s, Joseph Emin's political orientation moved away from England to support the Russian Empire. For example, in the first letter sent to Heraclius, Joseph Emin cannot hide his admiration for the European states and especially for England. Later, when Emin starts traveling and becomes a direct participant in all events, his plans change and he claims to be considering the existence of a united Georgian-Armenian state only under the protectorate of the Russian Empire.⁸⁹

According to Emin's memoir, following Simeon's ultimatum, Heraclius II decides to ask Joseph Emin to leave the Kingdom of Kartli-Kakheti. Of course, the King names Simeon's letter as the reason for this, and says that he cannot go against Simeon in this case (This once again confirms the fact that Heraclius takes Simeon's position into account). Heraclius cites Emin's lack of funds as the second reason.⁹⁰ In general, Emin most often attributes his failures in his "adventure" to his lack of money.

Conspiracy against Heraclius II in 1765

After being expelled from the Kingdom of Kartli-Kakheti in 1765, Joseph Emin moved to the North Caucasus, where he learnt about the conspiracy against Heraclius II. He provides us with interesting information about the es-

86 Kherkheulidze, *The Reign of Heraclius II*, 60.

87 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 167.

88 Tamar Lomouri, *David Bagrationi: Modern History, Bagrat Bagrationi: New Novel* (Tbilisi: Publishing House of the Academy of Sciences of the SSR of Georgia, 1941), 52.

89 Իօաննիսյան, Իօսիֆ Էմին, 86-87.

90 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 233-234.

sence of the conspiracy and the fate of Heraclius' uncle, Paata Batonishvili (son of King of Kartli Vakhtang VI⁹¹). According to his report, Paata Batonishvili was the mastermind of the conspiracy against Heraclius. Together with the Georgian nobles, he was able to gain the support of the Lezgins, and planned to destroy the king, princes and the entire royal family.⁹² According to Emin, the plot was given away by David, an Armenian by nationality. One of the conspirators, David was given a special task to deliver a letter signed by them to the Lezgins, who would attack Heraclius II at the time specified in the document. Instead of completing the task, David took the letter to the king. After that, Heraclius invited Paata Batonishvili to his palace along with the nobles participating in the conspiracy.⁹³ In Emin's memoir, we read: "...The prince asking Pala⁹⁴, his uncle, how his heart could suffer him to write to the enemy that he would destroy, by his own hand, both his nephew and his children. [Pala] answered so he would have done, upon which he was immediately cut to pieces..."⁹⁵ As can be seen from this passage, Heraclius II immediately executed his uncle. It is significant that Teimuraz Bagrationi also provides information about the conspiracy of 1765 in his writings, however, unlike Joseph Emin, Bagrationi names the Georgian nobles participating in the conspiracy: Dimitri Amilakhvari and his son Alexander Amilakhvari, as well as Elizbar Taktakishvili and Glakha Tsitsishvili.⁹⁶ In addition, when writing about the conspiracy of 1765, Teimuraz Bagrationi does not mention the Lezgins, despite, according to Emin's reports, the direct participation of the Lezgins in the conspiracy having been established. It is worth noting that in 1765, after the discovery of the conspiracy and the punishment of the criminals, the power of Heraclius II in the Kingdom of Kartli-Kakheti was strengthened, and from that time on the nobles did not try to put further pressure on the monarch.⁹⁷

Some time before these events, when Emin was in the North Caucasus, the Lezgins knew that he had been expelled by Heraclius, and they offered to march against the Georgians with a 12,000 strong army of Lezgins.⁹⁸ Emin did not take part in this campaign. He writes of this event: "...being assured in their own minds that he was provoked, and would not be reconciled to Heraclius, though, in truth, he would not have changed one Georgian Christian for

91 Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832*, 158.

92 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 276.

93 Ibid., 276-277.

94 In his memoir, Emin mentions Paata Batonishvili as "Pala".

95 Ibid., 277.

96 Bagrationi, *Modern History*, 52.

97 Berdzenishvili, *Issues of Georgian History*, Vol. 2, 210.

98 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 259-260.

all the Mahometans in Asia, but continued a true Armenian..."⁹⁹ From this passage it is clear the negative attitude Emin had towards Muslims. However, this is not really surprising, considering the greater picture, where it can be seen that he attributes all the troubles of his own nation to the Muslims. It is possible that the Lezgins' march on the Kingdom of Kartli-Kakheti was connected with the conspiracy of 1765.

Heraclius II's Struggle for Power

Before returning to the Kingdom of Kartli-Kakheti, Emin traveled to the South Caucasus and, in particular, to those regions populated by Armenians. His meeting with Bishop Hovnan, who, as mentioned above, was soon excommunicated from the Church by Simeon on charges of heresy, is an interesting fact. From the conversation between Emin and Hovnan, it is clear that the bishop was angry at King Heraclius and Simeon Catholicos for allowing Muslims to continue ruling over Armenians and Assyrians, and thought that it was due to them that Emin's plan was thwarted to liberate the Armenians living in the territory of the Ottoman Empire.¹⁰⁰ In Emin's memoir, Hovnan is quoted in one particularly noteworthy sentence: "...Prince Heraclius' name is now as great as Nadir Shah's; if he would but have assisted our prince Emin with a hundred Georgians, a hundred thousand Kurdistan Armenians would have joined him, besides as many Assyrians and Nestorians, who could easily have found money..."¹⁰¹ This passage once again confirms the great authority of Heraclius II among the peoples living in the South Caucasus. It also confirms the readiness of those people to fight for their freedom.

According to Emin's memoir, shortly after his return to the Kingdom of Kartli-Kakheti in 1767, a political crisis began in the Ganja Khanate. In his work, Emin provides us with detailed information about the rivalry between Heraclius II and Shahverdi (Khan of Ganja). This part of the memoir is particularly interesting, because after overcoming the political crisis in the Ganja Khanate, Heraclius had to fight the Lezgin army. Emin also gives us important information about these battles.

As mentioned above, following the death of Nader Shah, internal conflicts kicked off in Iran, which weakened the state and made it lose its spheres of influence. Along with other Asian territories, Iran's sphere of influence included the South Caucasus, among them the five melikdoms of Karabakh, the so-

99 Ibid., 260.

100 Ibid., 377.

101 Ibid., 377-378.

called “khamsa.” In the 17th-19th centuries, there were five independent territorial units in the territory of modern mountainous Karabakh – the Gulistan, Dizak, Varanda, Khachen and Jraberd districts. Each of these was ruled by a different noble family.¹⁰² It is significant that in the Caucasus of the 13th-18th centuries, “melik” was the position of a feudal lord. During the reign of Shah Abbas I, the meliks were feudal lords dependent on the Shah.¹⁰³ Unlike other political units, until the 1750s, the melikdoms of Karabakh did not have a sole ruler, thus each melik independently governed their own melikdom.

The situation changed radically in 1748, when, by making the Karabakh meliks fight each other, Panah Ali Khan became the sole ruler of Karabakh. In the same year, he was formally confirmed as the Khan of Karabakh by the new ruler of Iran, Adel Shah. In 1751-52, Panah Ali Khan completed the construction of the Shusha fortress, and from this period the city of Shusha was declared the center of the Karabakh khanate.¹⁰⁴ Russian historian Piotr Butkov (1775-1857¹⁰⁵) notes that Panah Ali Khan pursued an aggressive policy from the beginning, and tried to spread his power to the neighboring khanates. In 1749, he attacked the Ganja khanate, after which the Armenians living in Ganja and Karabakh applied to Teimuraz II and Heraclius II for help.¹⁰⁶ The Georgians marched towards Ganja. Due to the impending danger, Panah Ali Khan lifted the siege of the city of Ganja and returned to Karabakh, yet Teimuraz and Heraclius followed him and defeated him.¹⁰⁷

In 1752, Shahverdi Khan, the ruler of Ganja, stopped paying the annual tribute to King Teimuraz. As a result, Teimuraz and Heraclius marched on the Ganja khanate again. Shahverdi Khan was helped by Khan of Shaki, Haji Chalabi, and the Georgians were defeated in the battle on April 12, 1752.

On September 1 of the same year, Teimuraz again marched on the Ganja khanate. This time, Shahverdi Khan and his allies, Khan of Shaki, Haji Chalabi, and his son Aghakishi Beg, were defeated.¹⁰⁸ Teimuraz Bagrationi also provides information about the battle of Tulkitephe, and notes that the Circassians helped him in the fight against the Ganja and Shaki khanates.¹⁰⁹ Geor-

102 Raffi, *The Five Melikdoms of Karabagh (1600-1827)* (London: Taderon Press, 2010), 1-2.

103 Alexander Boshishvili, *Post of Melik in Georgia* (Tbilisi: Artanuji, 2013), 5.

104 Eldar Ismailov, “The Khans of Karabakh: The Roots, Subordination to the Russian Empire, and Liquidation of the Khanate”, *The Caucasus & Globalization*, Vol. 8, issue 1-2 (2014): 132-134.

105 Vakhtang Guruli, *King Heraclius and Russia* (Tbilisi: Georgian University, 2018), 10.

106 П. Г. Буткова, *Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год, часть I* (Санкт-Петербург: Типография Академии наук, 1869), 237-238.

107 Ibid., 238.

108 Ibid., 239-240.

109 Bagrationi, *Modern History*, 49.

gian chronicler Papuna Orbeliani also offers detailed information about the battle of Tulkitephe, noting that, after the defeat of King Heraclius by Haji Chalabi, the situation in the Kingdom of Kartli-Kakheti became critical. While Heraclius was negotiating with the Circassians, the kingdom was attacked by the Lezgins, though the Georgians successfully repelled the attack, and, later, Teimuraz and Heraclius won a decisive victory in the battle of Tulkitephe.¹¹⁰

In his memoir, Emin responds to the events that took place in 1765, informing us about the conflict between Shahverdi Khan, the ruler of Ganja, and King Heraclius. He claims that Shahverdi Khan started a subversive policy against Heraclius, with the help of the Lezgins oppressing the Shamshadin tribe, which was under the protection of King Heraclius at that time. As a result, Heraclius sent 500 horsemen to Ganja. They should have destroyed the Lezgins as soon as they appeared in the region, however, according to Emin, the situation changed radically when one of the Armenian servants, who had converted to Islam, assassinated Shahverdi Khan in his bedroom at night. Consequently the Khanate of Ganja officially became a politically dependent state of the Kingdom of Kartli-Kakheti.¹¹¹

According to Butkova, Shahverdi Khan himself requested Heraclius' aid because he had lost control over the Ganja khanate. In response, Heraclius marched on Ganja and Shahverdi became Khan again. When Shahverdi Khan was killed by the discontented inhabitants of the khanate, Heraclius approved the Khan's son, Muhammad Hasan Khan, as the ruler of Ganja.¹¹² According to Teimuraz Bagrationi, Shahverdi Khan was assassinated by his servant, after which Heraclius again marched on Ganja and installed Shahverdi Khan's son Muhammad Hasan Khan as the ruler of the Khanate.¹¹³

Thus, in the case of all three authors, the information about Shahverdi Khan's murder is confirmed, although only Emin clarifies the identity of Shahverdi Khan's killer. Most likely, he would not have paid so much attention to Khan's killer if he had not been Armenian, and if he had not had a very painful motive – being forced to convert to Islam.

After these reports, Emin mentions with regret the issue of relations between King Heraclius and Armenian merchants from Tbilisi, noting that the merchants always sincerely helped the king and his family with troops, money, and food. However, the king in turn, he claims, never paid due attention to them. Emin connects Heraclius' attitude to the influence of the Holy Greek

¹¹⁰ David Chubinashvili, *History of Georgia*, part II (Saint Petersburg: Publishing House of the Imperial Academy of Russia, 1854), 445-446.

¹¹¹ Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 387.

¹¹² Буткова, *Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год*, часть I, 248.

¹¹³ Bagrationi, *Modern History*, 52.

Church and the clergymen. Here, he sadly notes that after every conversation with Heraclius, he made himself believe that eventually the king would help him and give him an army, however, time passed and the king never helped him.¹¹⁴

Perhaps, in this case, Joseph Emin's heartache was connected to the fact that despite the unconditional loyalty of the Armenian merchants to the King, Heraclius did not take effective steps to liberate the Armenians. It is also possible that here, Emin means the legal status of the ethnically Armenian population living in the Kingdom of Kartli-Kakheti. For example, according to David Bagrationi (son of George XII, 1769-1819),¹¹⁵ in the Kingdom of Kartli-Kakheti, ethnic Armenian officials almost never held high administrative positions – these positions were mainly occupied by Georgian nobles and representatives of distinguished families. Also, the Armenian population, aside from in emergency situations and the *Morige Jari*¹¹⁶, did not actively participate in King Heraclius' campaigns.¹¹⁷ To some extent, this situation is not surprising at all, because the Kingdom of Kartli-Kakheti was a feudal state, which means that, from the political point of view, there existed relations characteristic to feudal systems in the country: Feudal relations in themselves, both in the case of a monarchical lineage and individual feudal families, imply heredity.

From the military point of view, Georgian-Armenian relations deepened in the 18th century. Even during the reign of Vakhtang VI in the 1720s, many Armenians were enrolled in the Georgian army. In addition, sources confirm that Armenians took an active role in King Heraclius' campaigns. As Guram Maisuradze points out, in general, in the late 18th century, the Armenian population in the Kingdom of Kartli-Kakheti was engaged in various activities: economic and financial, craftsmanship, military, etc. However, Armenian merchants, who were under the protection of Heraclius II, were especially strong in the kingdom, and many Armenians were employed at the royal palace, holding key positions.¹¹⁸

Therefore, it turns out that by the late 18th century, the process of integration of the Armenian population into the kingdom was already underway to some extent – the latter being confirmed by the memoir of Joseph Emin.

114 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 388-389.

115 Mikaberidze, Historical Dictionary of Georgia, 171.

116 A type of armed force created by Heraclius II, whose primary task was to repel Lezgins' attacks.

117 Chobanyan, *Armenian-Russian-Georgian Relations in the Second Half of the 18th Century*, 57.

118 Guram Maisuradze, *Issues of the History of the Armenian Population of Georgia (4th-13th Centuries)* (Tbilisi: Metsniereba, 1999), 152-153.

Confrontation with the Lezgins, and the Second Expulsion of Joseph Emin from the Kingdom of Kartli-Kakheti

Emin mentions events that occurred in the Kingdom of Imereti which saw King Solomon I defeating disobedient nobles and confronting the Ottomans. In this case, Lezgin troops helped him. According to Emin, the Lezgin army was commanded by Mikael, an Armenian centurion who had been captured as a child and raised in Dagestan. It happened so that this man, who was at the same time one of the commanders of the Lezgins, was sent with an auxiliary army to King Solomon of Imereti. He came to Imereti from Dagestan, joined the king's army, and defeated 40,000 Turks and Dadians (one of the most eminent noble families in Georgia, the ruling dynasty of Mingrelia [Samegrelo]¹¹⁹) who were marching with the Ottomans against Solomon. The Lezgins raided the domains of the Georgian nobles there, and took about a hundred slaves as loot.¹²⁰ It is worth noting that these events are also confirmed in the historical essays of Bagrat Bagrationi, according to whom, in 1767, disturbances began in the Kingdom of Imereti. King Solomon I of Imereti was dethroned and his cousin Teimuraz was made king, Leon Abashidze and Rostom, Lord of Racha, brought the Ottomans to the kingdom. In response, King Solomon asked Nikoloz Tsereteli for help, who brought the Lezgins to Imereti to fight against the Turks and apostate nobles and regain the throne.¹²¹ According to Johann Güldenstädt, along with the Ottomans, the Dadians, the Gurians and the Lord of Racha fought against Solomon, but all of them were defeated by the king.¹²²

Joseph Emin provides us with interesting information regarding the events that developed in Imereti. According to him, the Lezgins who went to Imereti had an agreement with King Heraclius, who had given them his word that he would allow them to pass peacefully to Imereti and back, and would not create any obstacles on their returning to Dagestan.¹²³ However, those Lezgins who traveled from Imereti to the territory of the Kingdom of Kartli-Kakheti were killed by Heraclius. Oman Kherkheulidze also provides us with information about the destruction of the Lezgins, clarifying that the Lezgins raided the villages of Racha in Imereti and took about a hundred Christian prisoners for Dagestan, and as a consequence of this, Heraclius met them at the River Iori and put them to death on the spot.¹²⁴

119 Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, 245-246.

120 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 389.

121 Lomouri, *David Bagrationi: Modern History, Bagrat Bagrationi: New Novel*, 53.

122 Johann Güldenstädt, *Güldenstädt's Journey to Georgia*, Vol. 1 (Tbilisi: Publishing House of the Academy of Sciences of the SSR of Georgia, 1962), 169.

123 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 389-390.

124 Kherkheulidze, *The Reign of Heraclius II*, 79.

According to Emin's memoir, shortly after these events, a conversation took place between King Heraclius and Joseph Emin, where Heraclius wondered why Emin had not obeyed the order to fight against the Lezgins. Emin replied that he did not take part in the battle on purpose, because, in this case, the Lezgins were helping Solomon I, and he considered it an unworthy act to attack them. Shortly after this conversation, King Heraclius expelled Joseph Emin from the Kingdom of Kartli-Kakheti. It is clear from the memoir that if Emin had not obeyed this order, his life would have been in danger.¹²⁵ As a result, Emin left the Kingdom of Kartli-Kakheti in 1768, before the beginning of the Russo-Ottoman war, first traveling to the Kingdom of Imereti, and then heading south.

According to the memoir, Joseph Emin was well-received in the Kingdom of Imereti. Solomon invited Emin to dinner, where an interesting conversation took place between them. Emin was asked the reason he had left the Kingdom of Kartli-Kakheti. He answered all questions diplomatically, in one case even comparing his own eloquence to Cicero's oratorical abilities. He speaks one very interesting phrase while talking to Solomon: "...Heraclius, from many years' experience in the toils of war, is worthy to be the Emperor of Persia, and yourself his generalissimo, provided you will both resolve not to put on always, and everywhere, the religious habit of your holy church, to condemn all others, and to commend yours alone. Such conduct will soon bring over the honest Armenians to furnish you with all the necessities of life, and true Christianity will thrive better..."¹²⁶

I think that Emin's general attitude towards his main goal is well read in this closing speech: the goal, which above all else was to free the Armenian population from Muslim rule through cooperation with the Georgians, and based on this to unite the two nations under a common cause.

Conclusions

Based on the analysis of the autobiographical memoir of Joseph Emin, I have discussed the Caucasian policy of Heraclius II in the 1760s. This decade of the 18th century is the most interesting episode in Emin's life. In this period, he was closest to his life's main goal to bring freedom to the Armenian population living in the Ottoman Empire, and to establish a united Georgian-Armenian federal state in collaboration with the Kingdom of Kartli-Kakheti.

125 Emin, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*, 392-394.

126 Ibid., 403-404.

I conclude that by the 1760s, the authority of Heraclius II was great among the peoples living in the South Caucasus, at which time his policy was more directed towards the strengthening of the Kingdom of Kartli-Kakheti than towards the creation of an experimental Georgian-Armenian federal state. Heraclius' goal was to protect the kingdom from the attacks of the Lezgins, to strengthen its power over the khanates in the South Caucasus, and, on the basis of military-political cooperation with the Russian Empire, to return the Georgian historical territories that were part of the Ottoman Empire.

The project of creating a Georgian-Armenian federal state had several obstacles. First, the situation of Joseph Emin himself. He did not have enough support from the Armenian community, which largely led to his failure. Further, he had no real support from either England or the Russian Empire. Then, throughout the 1760s, he constantly found himself lacking money. To some extent, due to this lack of funds, he failed to convince either King Heraclius or the Church of Etchmiadzin. The policy of Heraclius II himself can also be considered a hindering factor, being one which was more aimed at strengthening the Georgian kingdom than at liberating the Armenians living in the Ottoman Empire and creating a new state for them.

Alongside the political factor of King Heraclius, we have to consider the position of the head of the Church of Etchmiadzin, Simeon I. Simeon Catholicos was both a spiritual and secular leader for the Armenian people, one who envisioned the liberation of the Armenian people from Muslim rule in a different way. He, unlike Emin, preferred careful and consistent actions. In addition, the impression was created that Simeon Catholicos did not think of Joseph Emin and Heraclius II as the leading force of the liberation movement, but considered only himself and the Church of Etchmiadzin as such. Yet, in the 1760s, the Church of Etchmiadzin was not interested in implementing such a risky project. Simeon I's goal was merely to gain influence over the people living in the region, maintain the political situation, and deepen ties with the Russian Empire. Thus, by the 1760s, Joseph Emin had failed to bring freedom to the Armenian population, and, therefore, the issue of creating a Georgian-Armenian federal state was no longer on the agenda. However, by the 1780s, the project of creating a unified state was gaining new life, and it was associated with another Armenian group.

References

Bagrationi, Teimuraz. *Modern History*. Tbilisi: Metsniereba, 1983. ბაგრატიონი, თეიმურაზ. ახალი ისტორია. თბილისი: მეცნიერება, 1983.

Batwagan-Toufanian, Satenig. *Le Piège de l'Orgueil: Un projet Républicain en Orient au XVIIIe siècle*. Paris: Presses de l'Inalco, 2018.

Berdzenishvili, Nikoloz. *Issues of Georgian History*, Vol. 2. Tbilisi: Metsniereba, 1965. ბერძენიშვილი, ნიკოლოზ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტომი II. თბილისი: მეცნიერება, 1965.

-----. *Issues of Georgian History*, Vol. 4. Tbilisi: Metsniereba, 1967. ბერძენიშვილი, ნიკოლოზ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტომი IV. თბილისი: მეცნიერება, 1967.

Boshishvili, Alexander. *Post of Melik in Georgia*. Tbilisi: Artanuji, 2013. ბოშიშვილი, ალექსანდრე. მელიქის სახელო საქართველოში. თბილისი: არტანუჯი, 2013.

Chisholm, Hugh. "Elizabeth (Petrovna)". In *Encyclopedia Britannica*, Vol. 9 (11th ed.), 283-285. New York: Cambridge University Press, 1910.

-----."Northumberland, Earls and Dukes of". In *Encyclopedia Britannica*, Vol. 19 (11th ed.), 787-788. New York: Cambridge University Press, 1911.

-----."Vorontsov". In *Encyclopedia Britannica*, Vol. 28 (11th ed.), 212-213. New York: Cambridge University Press, 1911.

Chobanyan, Pavel. *Armenian-Russian-Georgian Relations in the Second Half of the 18th Century*. Mother See of Holy Etchmiadzin, 2006. Չոբանյան, Պավել. Հայ – Ռուս – Վրա Ցամայան վիճակությունները ԺՀ. Հայի Երկրորդ կեսին: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2006.

Chubinashvili, David. *History of Georgia*, part II. Saint Petersburg: Publishing House of the Imperial Academy of Russia, 1854. ჩუბინაშვილი, დავით. ქართლის ցեղազրցა, ნაწիლი II. სანქტ-პეტერბუրգ: რուսեთის საմձեრագործ ակադեմուս գամոմცեմլոնბა, 1854.

Emin, Joseph. *Life and Adventures of Emin Joseph Emin*. Calcutta: Baptist Mission Press, 1918.

Gigauri, Lia. *Georgia in the "Memoirs" of Simeon Yerevantsi*. Tbilisi: University of Tbilisi publishing house, 1997. გიგაური, ლია. საქართველო სიმეონ ერევანცის „მემუარებში“. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1997.

Gregorian, Vartan. "The Impact of Russia on the Armenians and Armenia". In *Russia and Asia: Essays on the influence of Russia on the Asian Peoples*, ed. Wayne S. Vucinich, 167-218. Stanford, California: Stanford University 1972.

Güldenstädt, Johann. *Güldenstädt's Journey to Georgia*, Vol. 1. Tbilisi: Publishing House of the Academy of Sciences of the SSR of Georgia, 1962.

გიულდენშტედტი, იოპან. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში ტომი I. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1962.

Guruli, Vakhtang. "The Caucasian Policy of Russia and Heraclius II". In *Scientific Conference Caucasus and Caucasians: Abstracts of Papers*, ed. Eka Kvatchantiradze and Ketevan Nadiradze, 5-7. Tbilisi: Universali, 2009. გურული, ვახტანგ. „რუსეთის კავკასიური პოლიტიკა და ერეკლე II”, სამეცნიერო კონფერენცია კავკასია და კავკასიელები: ნაშრომების რეზიუმე, რედ. ეკა კვაჭანტირაძე და ქეთევან ნადირაძე, 5-7. თბილისი: უნივერსალი, 2009.

-----. *King Heraclius and Russia*. Tbilisi: Georgian University, 2018. გურული, ვახტანგ. მეფე ერეკლე და რუსეთი. თბილისი: ქართული უნივერსიტეტი, 2018.

Ismailov, Eldar. "The Khans of Karabakh: The Roots, Subordination to the Russian Empire, and Liquidation of the Khanate". *The Caucasus & Globalization*, Vol. 8, issue 1-2 (2014): 127-154.

Javakhishvili, Ivane. *Borders of Georgia*. Tiflis: State Printing House, 1919. ჯავახიშვილი, ივანე. საქართველოს საზღვრები. ტფილისი: სახელმწიფო სტამბა, 1919.

Khachikyan, L.S. *History of Armenia*, Vol. 4. Yerevan: Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1972. Խաչիկյան, Լ. Ս. Հայոց ժողովրդի Պատմություն, Հ. Ա. Երևան: Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Հրատարակություն, 1972.

Kherkheulidze, Oman. *The Reign of Heraclius II*. Tbilisi: Metsniereba, 1989. ხერხეულიძე, ომან. მეფობა ირაკლი მეორისა. თბილისი: მეცნიერება, 1989.

Kostikyan, K.P. *Persian Documents of the Matenadaran*, Vol. 4. Yerevan: Nairi, 2008.

Kvatchantiradze, Eka. "Georgian Self-Awareness in Historical Retrospect". *Guli Gonieri*, N5 (2013): 75-96. კვაჭანტირაძე, ეკა. „ქართული თვითცნობიერება ისტორიულ რეტროსპექტივაში“. გული გონიერი, N5 (2013): 75-96.

Lang, David Marshall. *The Last Years of the Georgian Monarchy 1658-1832*. New York: Columbia University Press, 1957.

Lomouri, Tamar. *David Bagrationi: Modern History, Bagrat Bagrationi: New Novel*. Tbilisi: Publishing House of the Academy of Sciences of the SSR of Georgia, 1941. ლომოური, თამარ. დავით ბაგრანიშვილი: ახალი ისტორია, ბაგრატ ბაგრანიშვილი: ახალი მოთხრობა. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1941.

Lorentz H. John. *Historical Dictionary of Iran*. Lanham: The Scarecrow Press, 2007.

Maisuradze, Guram. *Relations between the Georgian and Armenian Peoples in the 13th-18th Centuries*. Tbilisi: Metsniereba, 1982. მაისურაძე, გურამ. ქართველი და სომები ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში. თბილისი: მეცნიერება, 1982.

----- *Issues of the History of the Armenian Population of Georgia (4th-18th Centuries)*. Tbilisi: Metsniereba, 1999. მაისურაძე, გურამ. საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიის საკითხები (IV-XVIII სს.). თბილისი: მეცნიერება, 1999.

Megreladze, D. *Lezgins in Georgia*. Tbilisi: Historical heritage, 2011. მეგრელაძე, დ. ლეკიანობა. თბილისი: ისტორიული მემკვიდრეობა, 2011.

Mikaberidze, Alexander. *Historical Dictionary of Georgia*. Plymouth: The Scarecrow Press, 2007.

Nalbandian, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement*. London: University of California Press, 1963.

Perry, John R. *Karim Khan Zand*. Oxford: Oneworld publications, 2006.

Shengelia, Luiza. *Iran under the Rule of Karim Khan Zand*. Tbilisi, Metsniereba, 1973. შენგელია, ლუიზა. ირანი ქერიმ-ხან ზენდის დროს. თბილისი, მეცნიერება, 1973.

Tsutsiev, Arthur. *Atlas of the Ethno-Political History of the Caucasus*, translated by Nora Seligman Favorov. New Haven: Yale University Press, 2014.

Tukhashvili, Lovard. "The Relationship of the Kingdom of Kartli-Kakheti with the Peoples of the Caucasus and the Near East in the Second Half of the 18th Century". In *Issues of the History of the Feudal Age of Georgia*, Book 2, ed. M. Dumbadze, 91-108. Tbilisi: Metsniereba, 1972. ტუხაშვილი, ლოვარდ. „ქართლ-კახეთის სამეფოს ურთიერთობა კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ხალხებთან მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში“. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, წიგნი 2, რედ. მ. დუმბაძე, 91-108. თბილისი: მეცნიერება, 1972.

Raffi. *The Five Melikdoms of Karabagh (1600-1827)*. London: Taderon Press, 2010.

Буткова, П. Г. *Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год*, часть I. Санкт-Петербург: Типография Академии наук, 1869.

Иоаннисян, А.Р. *Иосиф Эмин*. Ереван: Издательство АН Армянского ССР, 1989.

Цагарели, А.А. *Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия*, Т.II, В. I. Санкт-Петербург: орд. Проф, 1898.